

проф. о. ОГЛОБЛИН
УКРАЇНСЬКО
МОСКОВСЬКА

УГОДА

1654

†

Проф. О. ОГЛОБЛИН

**УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА
УГОДА
1654**

diasporiana.org.ua

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД УКРАЇНИ
— ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

НЮ ЙОРК

— 1954 —

ТОРОНТО

BOHDAN CHMIEL
S R. M^{ns} Zaporohse-
Centr. Wasmans sculp.

NICKY Exercitus
ensis Praefectus
1698 Michans exi. Anversis

*Bohdan Chmielnicki
Hetman Woy Zapor*

ПЕРЕДМОВА

300 літ тому, в січні 1654 року, погалися в Переяславі, а в березні того ж року закінчилися в Москві переговори між Українською Державою, в особі Гетьмана Богдана Хмельницького, і московським царем Олексієм Михайловичем, відомі в історії під назвою Переяславської угоди.

Цей акт визначив на довгі десятиліття й навіть століття взаємини двох держав — України й Московщини і двох народів — українського й московського. Наслідки Переяславської угоди позначаються ще й досі в житті цих народів і цих держав. Більш того, вони, так чи інакше, тягять над Східньою Європою й навіть цілим світом.

Це викликає природний інтерес суспільства до Переяславської угоди 1654 року й зобов'язує історизну науку *sine ira et studio* з'ясувати як самий договір, так і всі обставини, які спричинилися до нього, супроводили його і, врешті, вирішили його дальшу долю.

Не можна сказати, щоб історизна наука — українська, російська й закордонна — не цікавилася Переяславською угодою. Десятки праць присвячені цьому питанню, і здається, що всі деталі його вивчено, оскільки, звичайно, на це дозволяв стан наших джерел.

І все ж, мабуть, важко знайти інше питання, яке викликало б такі розбіжності й відмінні, ба навіть протилежні висновки дослідників, як саме Переяславська угода. Не тільки існує поважне розходження між українською й російською історіографією в загальній оцінці тої угоди, але й поміж окремими вченими, незалежно від їх національності, немає згоди щодо її правно-політичної дефініції.

Чим пояснюється такий стан Переяславської проблеми?

Передусім тим, що питання про Переяславську угоду 1654 року пов'язане в науці з цілим комплексом українсько-російських відносин на протязі їх 300-літньої історії, і в їх складних, гострих і болюгих суперечностях засто-

густо губиться конкретний історичний акт, що відбувся р. 1654 в Переяславі і в Москві.

Далі, тим, що в розпорядженні історичної науки є тільки частина документальних джерел, і — що найголовніше — всі документи, які стосуються самої угоди (хід пересправ і тексти договору), походять від одної сторони, а саме московської. Українські документи — дуже нечисленні — дійшли до нас лише в московських перекладах, перевірити тогність яких неможливо. Щодо тексту договору, то від нього не збереглося — ні в Україні, ні навіть у Москві — жадного оригінального документу — самі копії й гернетки, і то всі зроблені в Москві. Треба ще додати, що й це обмежене коло джерел не досліджено всебіжно, можливо, навіть не виявлено повністю. Справа ускладнилася була ще тим, що р. 1659, в інтересах тогочасної московської політики, був створений ф а л ь с и ф і к а т, який під неправдивим іменням „Статті Богдана Хмельницького” надалі був визнаний московським урядом за автентичний текст Переяславської угоди 1654 року.

Годі й казати, що такий стан джерел дуже дався взнаки дослідникам не тільки українським, а навіть російським.

Нарешті, на дослідах над Переяславською угодою, безперечно, позначився вплив політичних гинників — як російських, так і українських. Москва дивилася й дивиться на Переяславську угоду, як на „возз’єднання” ги то двох племен „єдиного руського народу”, ги двох „руських” народів в „єдиній Руській державі”, ги навіть двох „руських” держав, — і відповідно інтерпретує Переяславський договір 1654 року.

Не уникла впливу політичного гинника й українська сторона. Покійний Вягеслав Литинський, з властивою йому щирістю й талантом, підкреслив, що „на Переяславську умову ми звикли дивитися крізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди”, яка „постала під час руйни козацької державности, сугасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по Полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії”. Порівнюючи Переяславську легенду з „її рідною по духу сестрою” „Люблинською легендою” 1569 року, Литинський

каже, що „легенда Переяславська відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в імперії Російській”, бо вона „ідеологічно і юридично спасла українську аристократію по банкрутстві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі гужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала”¹.

Немає жадного сумніву, що між українською й московською легендою Переяслава коли й не існував спогатку, то згодом мусів утворитися певний зв'язок, який не міг не відбутися і на історіографії.

Ці труднощі — методологічні, джерелознавчі й ідеологічні — тяжать і досі над нашою історіографією. Де в зому — а саме щодо джерел — становище української історичної науки ще погіршилося, бо архівні матеріали про Переяславську угоду їй тепер неприступні.

Зате наша історіографія великою мірою позбулася впливу тої Переяславської легенди, навіть в її українському розумінні. Давно вже з українських озей спала полуда Переяславського „об'єднання”, і нам легко тепер відділити Переяслав 1654 року від — ми сказали б — Переяслава 1954 року. А величезні досягнення української історіографії за останні десятиліття в дослідженні Хмельницького — праці Михайла Грушевського (зокрема, VIII і IX томи його монументальної „Історії України-Руси”), Вячеслава Липинського („Україна на переломі”), Івана Крип'якевича („Студії над державою Богдана Хмельницького”), Миколи Петровського („Нариси з історії України”, 1930 р. і зисленні розвідки 1920-х рр.), Андрія Яковлева (зокрема, „Українсько-московські договори в XVII — XVIII ст.”) та інших дослідників, а поза межами української науки — славнозвісні праці польського історика Людвіка Кубалі — відкрили нам таку велизну картину української національно-визвольної революції XVII століття й будівництва Української Козацької Держави, що в світлі її нове покоління української історіографії

¹ В. Липинський, Україна на переломі, 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Київ-Відень, 1920, ст. 28-29.

не тільки мусить, а й може з'ясувати й розв'язати проблему Переяславської угоди 1654 року.

У цій невеличкій праці не ставимо собі такого широкого й відповідального завдання. Хоземо тільки дати стислий історичний нарис українсько-московської угоди 1654 року — огляд обставин, які їй сприяли, пересправ, що до неї привели, й договору, яким вона завершилася.

Як сталася Переяславська угода 1654 року й зм вона, справді, була — ось питання, на які має дати відповідь цей нарис.

ПЕРЕДУМОВА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ

Велика Українська національно-визвольна революція, яка почалася 1648 року, цілком змінила політичну картину Східньої Європи. Блискучі перемоги гетьмана Богдана Хмельницького над поляками на Жовтих Водах (6 травня 1648 р.), під Корсунем (16 травня 1648 р.) і Пилявцями (13 вересня 1648 р.)¹⁾ завдали важкого вдару Речі Посполитій Польській не лише мілітарно, але й політично та ідеологічно. Вони перекреслювали стару Ягелонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій. Українська козащина, що перейняла, ще з кінця XVI ст. починаючи, історичну місію національного речника українського народу, стала по 1648 році панівною силою на терені України, провідником українського народу й державною владою на його території.

Утворення Української Козацької держави, як спадкоємця старої Руської (Київської) імперії, було найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавности й національного поневолення. Цей величезний успіх поклав на всі стани української людности й передусім на козащину важкий тягар дальшої збройної й політичної боротьби проти Польщі й праці над будівництвом нової держави, в умовах дуже складної міжнародньої ситуації на Сході Європи й великих соціально-політичних змін на Україні. Тому головною метою діяльности Богдана Хмельницького було **вдержати й розбудувати** Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем.

Ця широка програма вимагала багато часу, праці й крові. Наступні роки принесли Україні чимало славних перемог і чимало тяжких поразок. Та, мабуть, справді критичним був рік 1653-й, „рік, власне, королівський (польський), а мені й моїм замислам у всьому противний”, як схарактеризував його Б. Хмельницький²). Цей рік завдав і гетьманові, й цілій Україні важких і болючих ударів та втрат.

У вересні 1653 р., підчас облоги Сучави (Молдавія), загинув гетьманич Тиміш Хмельницький, старший і улюблений син Богдана, головна надія його політичних і династичних плянів. Ще більш фатальною для України була нова — вже третя (після Зборова й Берестечка) — зрада кримського хана, союзника Б. Хмельницького. Польське військо, на чолі з королем Яном Казимиром, обложене під Жванцем (Поділля), було врятоване від неминучої капітуляції зручними ходами польської дипломатії, якій вдалося, шляхом підкупу й обіцянок, домовитися з ханом Іслям-Гиреем і скласти з ним сепаратний мир, дуже важкий для Польщі, але ще важчий для України. Польща не хотіла визнати Хмельницького за рівноправного „учасника переговорів (українських представників не було навіть допущено до нарад). Даремно протестував гетьман, доводячи, що „покликав він, гетьман, царя (хана) на поміч проти неприятеля свого — короля, і пристійно було б з королем миритися йому, гетьманові, а не йому, цареві”. Жванецька угода Польщі з Кримом 15 грудня 1653 року, хоч ніби-то передбачала відновлення Зборівського трактату, але дозволяла татарам плюндрувати українську територію „по Барське староство” (фактично татарські грабунки й ясир поширилися на ціле Поділля, Волинь і навіть Полісся) й, найголовніше, знову ізолювала Україну, виставляючи її на небезпеку нової війни з Польщею віч-на-віч, без союзників. Українські землі стояли під загрозою генерального польського наступу („для приборкання України”), який запланований був на початок наступного — 1654 року³).

А втім, не тільки військово-стратегічна ситуація Української держави була важка. Країна переживала внутрішню кризу — економічну й політичну. 6 років розпачливої

й виснажливої війни з Польщею, тотальна мобілізація української людности, польські карні експедиції, татарські грабунки та ясир, нарешті, різні стихійні лиха, — все це тяжко далось взнаки українському господарству. На жаль, не маємо докладних відомостей про економічний стан України за Хмельниччини. Але численні посухи, неврожаї, пошесті та інші лиха, великі закупівлі харчових продуктів закордоном (Московщина)⁴), знищення багатьох промислових закладів (зокрема, рудень⁵) і гут), а головне — майже повна ізоляція українського господарства від ринків Центральної та Західньої Європи — все це не тільки руйнувало українську економіку, але й загрожувало паралізувати дальшу військову боротьбу за незалежність Української держави.

На цьому ґрунті росли втома й невдоволення широких мас людности, виснажених і знеохочених довгою й, здавалося, безвиглядною війною. Зокрема, широких і загрозливих для нової держави розмірів набрав еміграційний рух української людности на Схід і Полудневий Схід. Людність з Сіверщини й Полтавщини йшла на роботу на пасіках Путивльщини, поташних будах (Севського й Трубчевського повітів, соляних варницях Донеччини (Бахмут і Тор)⁶), заповнювала пограничні московські міста козаками, які не хотіли служити у війську, а шукали собі іншої долі. Ще більше значення мали масові переселення з Правобережної України на розлогі й спокійніші степи Слобожанщини й Донеччини⁷). Даремно намагався український уряд стримати цю еміграцію. Українська колонізація на широких просторах Слобожанщини й Донеччини, безперечно, мала велике значення для етнічної й територіяльної експансії українського народу. Але мав підставу М. Грушевський казати, що „справа самостійности України була вбита — за ціну її територіяльного розширення”, бо „справа прилучення України до Москви й пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом...”⁸).

За таких несприятливих обставин, неминуче загострювалися внутрішні відносини — соціальні та політичні — на Україні. Хоч „козацька шабля” й знищила була владу

польської шляхти над українським селянством, але основи суспільно-економічного ладу залишилися непорушні. До того ще відновлення дідових прав шляхти й підданських повинностей селянства на підставі Зборівської й Білоцерківської угод й активна допомога козацької влади при здійсненні цих прав і повинностей викликали загальні протести не тільки серед поспільства, але й серед козацтва, що нерідко переходили в криваві розрухи й навіть повстання і проти шляхти, і проти козацької влади. Це відбувалося й на Запоріжжі, де постійно тліла іскра опозиції проти політики гетьманського уряду (повстання Худолія 1650 р. тощо).

Ще більш небезпечний характер мала політична опозиція серед козацької старшини. Що-правда, Українська Козацька держава була вже збудована. Козацька організація охопила всі ділянки адміністрації, законодавства й судівництва, господарства, й ціла Наддніпряньська Україна визнавала владу Війська Запорозького та його гетьмана — „государя нашого, его милости пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького” (1651 р.)⁹), як його звичайно титулували місцеві козацькі урядники, „государя й гетьмана Великої Росії” (1650 р.), як урочисто називали його представники православних патріархів Сходу¹⁰).

Але Українська Козацька держава утворилася **революційним** шляхом, і хоч вона вже здобувала собі міжнародне визнання (зокрема, збоку Оттоманської імперії, під протекцією султана якої вона перебувала з 1651 року), але доля її великою мірою залежала від воєнного щастя козащини. Сама влада гетьмана, який з вождя Війська Запорозького став володарем Української Держави, не мала ще відповідного **правного** титулу й викликала чималу опозицію, зокрема в колах козацької старшини, не кажучи вже про шляхту й вище духовенство. З перших місяців повстання Б. Хмельницькому доводилося мати справу з тою опозицією, сила й небезпека якої зростала в міру загострення соціальних розбіжностей і погіршення військового стану країни. Ця опозиція була тим грізніша, що виходила не з табору полонофільства (він був розгромле-

ний в перших роках революції), а від тих соратників Б. Хмельницького, які винесли на собі тягар перших літ боротьби, а тепер з нехиттю та острахом дивилися на зріст гетьманської влади. Старшинська опозиція проти політики Б. Хмельницького посилюється після Зборівської угоди, на початку 1650 р. (полковники — миргородський Матвій Гладкий, брацлавський Данило Нечай та інші). В березні 1651 р. шведський післанець Йоган Майєр чув, що дехто з старшини (Нечай, Гладкий та інші) ніби-то казали Б. Хмельницькому: „Ей, Хмельницький! Польський король — наш король і пан і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер еси, так і зістанешся нашим братом і товаришем”¹¹).

Зокрема, в колах козацької старшини була мало популярна молдавська політика гетьмана. Коли Б. Хмельницький пішов 1653 р. на виручку Тимоша, полковники заявили йому: „Не годиться нам чужу землю (Молдавію) обороняти, а свою без охорони кидати”. Обурений гетьман „вийняв шаблю й порубав черкаського полковника Єська¹² в ліву руку”. Тільки рядове козацтво, до якого вдався гетьман, підтримало його, кажучи: „Пане гетьмане, в тім воля твоя, а ми всі з тобою готові”¹³).

Звичайно, польський уряд був добре поінформований про це й з свого боку намагався підситити цю опозицію. Недарма, вже після Переяславської угоди, польський конфідент, шляхтич Павло Олекшич писав полковникові Іванові Богунові, що „Хмельницький, будши вашим товаришем, нині став вашим паном” (16 березня 1654 р.)¹⁴).

Досі Б. Хмельницький давав собі раду з тою опозицією. Та, навіть поборюючи її, він не міг не числитися з нею, надто-ж у критичні моменти боротьби проти Польщі, як це було, зокрема, в другій половині 1653 року.

Головною проблемою для українського уряду залишалася проблема українсько-польських відносин, власне, проблема остаточної перемоги над Польщею. Жадного компромісу тут вже не могло бути. „Стіна з стіною зудариться — одна впаде, друга встоїться” — ці слова Богдана ще 1649 р.¹⁵) набули тепер фатального значення. Колись він

думав, що „Лядська земля згине, а Русь буде панувати того-ж року, незабаром” (1649 р.)¹⁶).

Та досвід 6 років важкої боротьби показав гетьманові, що Польську державу не подолати одним ударом, тим паче, що міжнародне становище Польщі, несприятливе перед 1648 р., змінилося на краще. Молода Українська держава потребувала міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні, бо політична підтримка Туреччини була недостатня, а військова поміч Криму виявилася дуже непевною й навіть шкідливою для України.

Й тут, у військових і політичних плянах Б. Хмельницького набирає особливого значення справа українсько-московського союзу.

Ця справа була не нова. Ще в перших місяцях повстання увага Б. Хмельницького була звернута на московський кордон. Гетьман знав, що між Польщею й Москвою був договір оборонного союзу, укладений Адамом Киселем у Москві 1647 р. Цей договір був скерований проти Криму, але від початку 1648 р. Крим був союзником України, й таким чином, вістря польсько-московської угоди могло звернутися й проти української революції. Ще в грудні 1647 р., на вістку про загрозу татарського нападу й напружений стан на Україні, польський уряд зажадав від Москви виконання договору (*casus foederis*), й 40-тисячне московське військо було зосереджене коло Путівлю для охорони московського кордону. Донські козаки, посилаючися на царську заборону, відмовилися допомагати Б. Хмельницькому¹⁷). Що-правда, Москва не втручалася тоді в українсько-польську війну, але цьому на перешкоді стали внутрішні заколоти в Московській державі й, головне, перемоги Б. Хмельницького над поляками 1648 р.

Основним завданням Б. Хмельницького в той час було не допустити до спільної московсько-польської акції. Тимто він ще влітку 1648 року звертається до царя Олексія Михайловича з проханням не допомагати Польщі, а скористати з нагоди й відібрати від неї Смоленськ або заявити свої претензії на вакантний тоді, після смерти короля Володислава IV, польський престіл¹⁸). Згодом Б. Хмельницький вживає заходів, щоб спонукати Москву активно

допомогти Україні проти Польщі. Ця допомога стала потрібною на початку 1649 року, в зв'язку з широкими планами Б. Хмельницького щодо відновлення старої Руської держави на всьому етнічному просторі України, які гетьман так одверто й рішуче відкрив польському посольству, на чолі з Адамом Киселем, у Переяславі в лютому 1649 року¹⁹). На початку того року український посол у Москві Силуян Мужилівський пропонує московському урядові окупувати Сіверщину, мовляв, „живуть у тих городах собою свобідно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська”²⁰). Пропонуючи це Москві, український уряд мав на меті не тільки забезпечити Україну з півночі (з боку Литви), але й розбити московсько-польську спілку та вмішати Москву в українсько-польський конфлікт. Як *minimum*, Мужилівський просив дипломатичної інтервенції московського уряду й захисту прав Православної Церкви на Україні і в цілій Речі Посполитій²¹).

Але Москва не допомогла Україні. Марні були й численні спроби Б. Хмельницького в наступних роках прихилити Москву до виступу проти Польщі. Посилаючися на „вічний мир” з Польщею, московський уряд обмежувався загальними впевненнями, неясними обіцянками й деякими пільгами для української торгівлі, в якій Москва сама була заінтересована, особливо в пограничних своїх повітах. Московський уряд з острахом дивився на перемоги української революції й зріст нової козацької держави. Перша лякала Москву своїм соціальним радикалізмом; друга загрожувала московським претензіям на „спадщину” Київської держави. Заклопотана своїми внутрішніми справами, Москва й не хотіла, й не могла виступати проти Польщі, хоч і побоювалася можливості польсько-української згоди або спільного виступу Криму й України проти Московщини, що могло створити для неї грізну небезпеку. Б. Хмельницький це добре розумів і не раз використовував цю карту в дальших українсько-московських пересправах.

У звідомленнях московських посланців та різних агентів (світських і духовних) на Україні, в донесеннях пограничних московських воевод за 1649-1651 р. р. зберегло-

ся чимало погрозливих заяв гетьмана й балачок та поголосок серед широких верств української людности проти Москви. Після Зборівської угоди з Польщею (8 серпня 1649 р.) Б. Хмельницький, невдоволений з того, що Москва не допомогла йому у війні проти Польщі, казав московському посланцеві, що „йде він, гетьман, зараз війною на Московське царство” і „все — і городи московські, і Москву зломить, та й хто на Москві сидить (себ-то цар), і той від нього не відсидиться”²²).

Проте, й пізніше Б. Хмельницький не втрачає надії на московську допомогу — й, не дістаючи її, погрожує Москві війною. „Ніхто мені так не докучив, як цар московський” — казав гетьман восени 1650 р. на офіційних бенкетах і в інтимних бесідах, у присутності московського ігумена Арсенія Суханова й грецьких духовних осіб. „Коли государ нас... під свою державу не прийме (себ-то під свою оборону й протекцію — О. О.), що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарями, з Волохами, з Мунтянами, Венграми та піду і землю його спустошу так, як Волоську”. (Гетьман мав тут на увазі свій недавній похід у Молдавію)²³).

Те-ж саме казав гетьман і 1651 р., підчас нової війни з Польщею. В присутності московського висланця старця Павла, гетьман присягався перед іконою, що піде війною на Москву і „зруйнує її гірш, як Литву”²⁴).

Б. Хмельницький, мабуть, мав якісь пляни проти Москви. Крим (а, можливо, й Туреччина) весь час намовляв його до війни з Московщиною. В цьому-ж напрямку скеровувала увагу гетьмана й Польща. Грецьке духовенство, що досить вороже ставилося до московських претензій на ролю III Риму, підтримувало ці антимосковські настрої Б. Хмельницького²⁵). Очевидно, в зв'язку з цими плянами, гетьман дав у себе гостинний притулок претендентові на московський трон, піддячому Тимофію Акундінову (який називав себе сином покійного царя Василя Шуйського) й, не зважаючи на всі намови й вимоги московського уряду, не видав його Москві²⁶).

Москва все вичікувала й пильно стежила за українськими справами й подіями. Відомий російський історик В.

Ключевський пише: „Москва протягом 6 літ приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована Татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася дорешти, її прийняли під свою високу руку, щоб правлячі українські верстви з бунтарів проти Польщі повернути на роззлощених підданих Москві”²⁷). Наводячи цю цитату, М. Грушевський зауважує: „...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятій ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно дали поборюкатись українській козащині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення — що так виразно виявлялося в останній кампанії (1653 р. — О. О.), — або вийти з свіжими силами між сил обезкровлених противників і взяти козачину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного — котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, „холопа””²⁸).

Тим часом Москва була дуже зацікавлена в українському союзі. Насамперед цей союз забезпечував **мілітарні** інтереси Московської держави. Українське військо, яке обчислювалося понад 300 тисяч досвідчених, загартованих у боях вояків²⁹), було першорядною збройною силою в тогочасній Європі й, безперечно, найкращим на європейському Сході. Спілка України з Польщею була загрозою для Москви, як показав досвід московського походу королеви Володислава й гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 р. Ще більш небезпечний був для Московської держави українсько-кримський і, звичайно, українсько-турецький союз. Союз Москви з Україною не тільки забезпечував південні кордони Московщини, але й відкривав їй шлях на південь, до Чорного моря.

Далі, завдяки спілці з Україною Москва могла досягти

свої традиційні **політичні** цілі на Заході. Давнє змагання між Московською й Литовсько-Польською державами за панування на Сході Європи не можна було розв'язати без участі України. Здобуття київської „спадщини” й здійснення дальшої частини московської програми III Риму були неможливі без опанування України й підкорення Української Козацької держави московському політичному впливові.

Москва мала й певні **економічні** інтереси на Україні, зокрема в царині чорноморської торгівлі й транзитного шляху через Україну на південь і захід.

Ще заінтересована була Москва в українському союзі з міркувань, мовляв, **поліційного** характеру. Московський уряд розумів небезпеку соціальних зрушень на Україні для кріпосницької системи Московщини. Москва боялася, щоб той подих соціальної волі, яким повіяло на Україні, не перекинувся на московські землі. Тільки спільно з українською владою московський уряд міг регулювати українську колонізацію на теренах Слобожанщини й Донеччини. Допомога українського уряду була потрібна Москві і для того, щоб вишукувати й завертати назад численних московських утікачів (здебільшого селян-кріпаків).

Нарешті, в Москві, хоча б серед кращих (але дуже нечисленних) представників московського суспільства, розуміли **культурну** вищість України, зокрема значення київського освітньо-наукового осередку (Кієво-Могилянська колегія) і не від того були, щоб скористати, в інтересах Москви, з допомоги того осередку, а ще більше, мати можливість його контролювати.

Так чи так, український союз був дуже потрібний для Москви. Події 1653 року на Україні вказали московському урядові, що крайня година настала й далі зволікати не можна. Перед Україною, знесиленою війною й революцією, встала смертельна загроза з боку „Лядської землі”. Було ясно, що для України лишалося тільки два шляхи: або цілковите підкорення Польщі — або залежність від Туреччини. Перше було очевидне; про друге попереджав Москову Б. Хмельницький. Обидві можливості були для **Москви** неможливі. Й коли остання спроба дипломатичної ін-

тервенції — московське посольство кн. Б. Репніна-Оболенського в Польщі 1653 р., з пропозицією московського посередництва в поладженні українсько-польського конфлікту на засадах Зборівської угоди (коштом деяких дрібних московських поступок Польщі) — завела, Москва, на решті, рішилася. 1-го жовтня 1653 р. скликаний у Москві Земський Собор ухвалив: гетьмана Богдана Хмельницького, все Військо Запорозьке з городами й землями прийняти, на їх прохання, „під Государеву високу руку”³⁰) — московська формула прийняття пропозиції Б. Хмельницького укласти військово-політичний союз України й Московщини.

II.

ПЕРЕГОВОРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ (січень) і в МОСКВІ (березень) 1654 р.

Виконуючи рішення Земського Собору, московський уряд посилає на Україну надзвичайну дипломатичну місію — „велике посольство” у складі ближнього боярина й намісника Тверського Василя Васильовича Бутурліна, окольничого й намісника Муромського Івана Васильовича Олфер’єва й думного дяка Ларіона Дмитровича Лопухіна, з великим почетом. При місії було й московське духовенство: „изъ Казани Преображенскаго монастыря архимандритъ Прохоръ, да Рождественскаго собору протопопъ Андреянъ, да Савы Сторожевскаго монастыря попъ Іона и дьяконы”. Вони їхали з своїми іконами, хрестами й хоругвами й везли з собою „Спасовъ образъ, которой отпущень отъ государя”.¹⁾

Посольство їхало „для великаго земскаго дѣла”: воно мало передати гетьманові царську грамоту, перевести відповідні пересправи, прийняти присягу від гетьмана й Старшинської Ради, передати гетьманові інсигнії його влади й царські дарунки йому й старшині, організувати складання присяги людністю на місцях, тощо. Для того посольство одержало докладні інструкції (які згодом частково були змінені). Після виконання своєї місії послі мали скласти звіт про цареві. Це звіт про те — „статейный списокъ” — збереглося й воно є головним, власне, єдиним джерелом наших відомостей про хід українсько-московських переговорів у Переяславі 7-13 січня (ст. ст.) р. 1654. 2)

„Статейні списки” московських дипломатів ХУІІ століття давно вже знайшли собі належну оцінку. Добре поінформований піддячий Посольського Приказу того часу, Григорій Котошіхін, що емігрував до Швеції, так характеризував точність і об’єктивність цього джерела: „Пишуть

они (агенти московського уряду) вь статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (но) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на обманство, черезъ что бь достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить”³). Так само й статейний список Бутурліна вимагає дуже обережного до себе ставлення і критичної аналізи його вісток. Та, не зважаючи на те, загальна картина переяславських переговорів, подана в звітномленні московського посольства, досить ясна й дуже барвиста.

Вже 1. листопада ст. ст. 1653 року посольство приїхало на український кордон, де в Путивлі просиділо мало не два місяці, тримаючи контакт з українським урядом. Посли чекали на поворот Гетьмана з польської кампанії й різних додаткових матеріалів з Москви — інструкцій, гетьманських інсигній, тощо. Був клопіт з корогвою, яку мали передати гетьманові: у дорозі вона підмокла й „писмо” (малювання) на ній „поисщеплялось”, через що довелося робити в Москві нову корогву. 4). Неясно було, де мають відбутися переговори. Московський уряд хотів, щоб переговори й присяга гетьмана відбулися в урочистій обстанові, в Києві. Бутурліну було указано „ѣхать вь Киевъ и къ Хмельницкому отъ себя послать, чтобъ приѣхаль вь Киевъ.” 5). Але гетьман призначив для того Переяслав. Він, очевидно, числився з опозицією вищого українського духовенства й шляхти, а також із тим, що Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. Крім того, гетьман хотів уникнути неминучих у Києві урочистостей, які могли б надати цьому актові невластивого йому характеру. Ділові переговори, які передусім цікавили український уряд, зручніше було провадити в затишному Переяславі, козацькому місті, положеному за Дніпром, фортеці й осередкові української гармати, разом з порохом і олов’яним скарбом⁶), місті, з яким віддавна й так близько був зв’язаний Хмельницький, 7), і де полковником був Павло Тетеря, довірена особа Богдана (згодом його зять) і свояк Виговського⁸).

В останніх днях грудня (ст. ст.) посольство вирушило з Путивля до Переяслава. Не встигло воно ще відїхати 7

клм. від Путивля, як „на степу”, вже на українській території, прийшла вістка про те, що гетьман замирився з Польщею, на засадах Зборівської угоди⁹). Це дуже збентежило послів, бо зводило нанівець усю московсько-українську угоду й не тільки робило місію посольства безпредметною, але й ставило її в нелегальне й небезпечне становище. Та того ж дня з'ясувалося, що вістка була неправдива й послі рушили далі. 31 грудня ст. ст. вони прибули до Переяслава, де їх урочисто зустрів Тетеря. Того ж дня в Москві цар проголосив війну Польщі.

Гетьмана ще не було в Переяславі. Він був зайнятий похороном Тимоша в Чигирині (І. І. ст. ст. 1654 р.), а потім льодохід на Дніпрі затримав його в Домонтові. Можливо, що гетьман не хотів зустрітись з посольством під час свят і пов'язаних з ними відправ та урочистостей. Він приїхав до Переяслава тільки на Водохрещі, ввечері, а Виговський з старшиною й полковниками прибули наступного дня (7.І. ст. ст.). Гетьманова Анна й дружина Виговського, що мали також бути в Переяславі, так і не приїхали. Це дало Хмельницькому можливість, поза діловими пересправами й офіційними церемоніями, уникнути будь-яких інтимних зустрічей та прийнять послів. Навіть із звітлення Бутурліна видно, що всі переяславські переговори відбувалися офіційно й сухо, без будь-яких виявів традиційної й так милої Богданові староукраїнської гостинності. Жадного прийняття, ні урядового, ні приватного, ні в гетьмана (він ні разу не запросив послів до себе), ні в господаря — переяславського полковника Тетері, жадного бенкету! Так неначебто переговорювали не майбутні союзники, а колишні вороги.

Перша (неофіційна) зустріч гетьмана з послами відбулася 7 січня ввечері, на бажання самого гетьмана — в приміщенні Бутурліна. Там домовилися про порядок офіційних зустрічей і церемоній наступного дня. 8-го січня вранці, мала відбутися в гетьмана Старшинська Рада („рада з полковниками”). Потім гетьман мав прибути до зборні („съѣзжей избы”) 10), щоб прийняти й вислухати царську грамоту. Після того мало відбутися друге засідання Старшинської Ради (полковники й інша старшина),

по якому гетьман мав прибути до соборної церкви й там „учинити государю вѣру”, себто скласти присягу.

Та намічений порядок денний був раптом змінений. 8-го січня вранці, справді, в гетьмана відбулася „тайна рада” з полковниками й генеральною старшиною. На тій раді ухвалено укласти договір з московським царем — „подъ государеву високу руку подклонилися”, як каже статейний список Бутурліна¹¹). Але о 2 годині дня, несподівано для послів, бито в барабани з годину, скликаючи населення Переяслава — козаків і міщан — на генеральну (загальну) раду („собраніе всего народа”). Це й була славетна Переяславська Рада, про яку так барвисто, але з дуже підозрілими подробицями й реторичними прикрасами оповідає звіт про послів¹²), які самі на раді не були й довідалися про неї, мабуть, від Виговського. Ця рада, звичайно, могла тільки схвалити рішення гетьмана й Старшинської Ради.

Лише після цього своєрідного плебісциту (обмеженого рамцями Переяслава), гетьман і старшина з’явилися на „сѣзжемъ дворѣ”, де й відбулася офіційна аудієнція посольства й прийняття гетьманом царської грамоти, яка була прочитана „вслухъ” Виговським. Бутурлін і гетьман при тому обмінялися промовами. Перший у довгій промові, подавши огляд московсько-польських переговорів 1653 року й мотиви царського рішення прийняти Україну під свою протекцію, запевнив гетьмана, що цар „учнетъ... Гетмана и все Войско Запорожское держать въ своей ц. в. милости, и отъ недруговъ вашихъ во оборони и въ защищеньѣ”¹³). Гетьман коротко сказав, що „онъ, гетманъ Богданъ Хмельницкій, со всемъ Войскомъ Запорожскимъ (цареві) служити й прямити вседушно и за государское многолѣтное здоровье головы складывать ради, и вѣру государю учинити и во всемъ по ево государевѣ волѣ быть готовы”¹⁴). Після того гетьман з послами „в коретѣ” поїхав до соборної Успенської церкви, де вже чекало на них московське духовенство й переяславський протопоп Григорій Бутович з місцевим духовенством.

І тут, в цей урочистий момент, трапився інцидент, цілком непередбачений московськими послами, який поклав глибоку тінь на переяславські переговори, а згодом

на цілу українсько-московську угоду. Коли весь „освященный соборъ, облачась въ ризы, хотѣли начати обѣщаніе о вѣрѣ по чиновной книгѣ, какова отъ государя прислана къ нимъ”, гетьман зажадав від послів, щоб насамперед вони „учинили вѣру” за царя, себто присягли від царського імени, що „ему, государю, ихъ, гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдать и за нихъ стоять, и вольностей не нарушать, и кто былъ шляхтичъ или казакъ и мѣщанинъ, и кто въ какомъ чину напередъ сего и какія маетности у себя имѣлъ, и тому бѣ всему быть по прежнему, и пожаловаль бы великій государь, велѣлъ имъ дать на ихъ маетности свои государевы грамоты”¹⁵).

Іншими словами, гетьман вимагав від царя урочистого, формального ствердження українсько-московського союзу, запевнення оборони України, зокрема від Польщі, й визнання та забезпечення всіх прав і внутрішнього устрою Української козацької держави. У цій вимозі виявилася, безперечно, не тільки повна рівноправність обох договірних сторін, але й певне недовір'я та побоювання керівних кіл Української держави щодо справжніх намірів Москви. Немає сумніву, що ця вимога, як і час та місце її поставлення, були заздалегідь вирішені на Старшинській Раді.

Заява гетьмана створила велику констернацію серед московського посольства. Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу за царя, посилаючись на те, що „того, что за великаго государя вѣру учинити николи не бывало и впредь не будетъ, и ему, гетману, и говорить о томъ непристойно, потому, что всякой подданой повиненъ вѣру дать своему государю”, і що „великій государь... учнетъ ихъ держать въ своемъ государевомъ милостивомъ жалованьѣ и въ призрѣньѣ, и отъ недруговъ ихъ во оборонѣ и въ защищеньѣ, и вольностей у нихъ не отымаеть, и маетностямъ ихъ, чѣмъ кто владѣеть, великій государь ихъ пожалуетъ велить имъ владѣть по прежнему”¹⁶). Відкидаючи московську офіційну фразеологію, це визначало, що Бутурлін, хоч відмовився скласти присягу за царя, але від царського імени урочисто обіцяв виконати всі українські вимоги.

Проте, відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він сказав, „что онъ о томъ поговорить съ полковники и со всѣми людьми, которые нынѣ при немъ гетманѣ (отже, з Старшинською Радою), и вышедъ изъ церкви, пошолъ на дворъ къ переяславскому полковнику, къ Павлу Тетерѣ, и говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время, а они (посли й духовенство) стояли въ церквѣ”¹⁷).

Це був не тільки публічний скандал для посольства, якого ніяк не можна було приховати. Більш того, це був критичний момент, може, найбільш критичний у всіх переяславських переговорах, кермо яких тепер перейшло в українські руки. Досить пригадати, якого величезного значення надавали в Москві питанням — навіть технічним — процедури, щоб зрозуміти настрої Бутурліна та його колег, калі вони, стоячи в переяславському соборі „многое время”, з тривогою чекали на рішення гетьмана й Старшинської Ради.

Тим часом гетьман присилає до собору представників Старшинської Ради, полковників Тетерю й Григорія Лісницького (миргородського), які, „пришедъ къ нимъ (послам) ... говорили тѣ жъ рѣчи, чтобъ имъ учинить вѣра за государя”¹⁸). Отже перша відповідь послів не задовольнила гетьмана й Старшинську Раду. Між послами й полковниками зав’язалася цікава дискусія. На увагу з українського боку, „що польські королі подданимъ своимъ всегда присягаютъ”, послі відказали, що „тово въ образецъ ставить не пристойно, потому что тѣ королі невѣрные (не православні — О. О.) и не самодержцы, а на чемъ и присягаютъ, и на томъ николи в правдѣ своей не стоятъ”. Послі знову відмовилися за царя, зауваживши при тому, що перед тим „таких непристойныхъ рѣчей не говорили, да и тепере было гетману и имъ, полковникам, говорить, о томъ непристойно, потому что **госудаское слово премѣнно не бываетъ.**”¹⁹.) Це власне було нове урочисте ствердження послів, яке мало заступити неможливу для московської сторони форму царської присяги.

Тетеря й Лісницький зробили останню спробу переконати послів. Вони сказали: „Гетманѣ да и мы въ томъ вѣримъ; только де козаки не вѣрятъ, а хотятъ того, чтобъ

они имъ дали вѣру.”²⁰). Важко сказати, чи це був тільки претекст (цікаво, що гетьман послав тоді до геркви не Виговського або когось з генеральної старшини, а саме представників війська — пілковників), чи, може, Переяславська рада 8 січня відбулася не так гладко, як описує московське звідомлення (лише там могли б козаки висловити свої побажання й застереження). Ясно тільки, що вже на початку українсько-московського союзу виявилася певна обережність і стриманість з українського боку.

Бутурлін відповів полковникам: „Которые будетъ незнающіе люди такіе непристойные рѣчи, которые къ такому великому дѣлу непристойны и говорятъ, и имъ было надобно великому государю служба овая показать и такихъ незнающихъ людей отъ такихъ словъ унимать.”²¹). З тим полковники повернулися до гетьмана.

Час минав. Короткий зимовий день переходив у вечір. Треба було рішати. „И послѣ того — оповідає посольське звідомлення — пришли въ церковь гетманъ Богданъ Хмельницкой и писарь Иванъ Выговской, а съ ними полковники и сотники, и есаулы, и атаманы, и козаки”. Гетьман і старшина сказали послам, що вони вірять „государскому слову” й готові скласти присягу („вѣру... учинить готовы”), а „о своихъ дѣлѣхъ” звернуться безпосередньо до царя. Після того гетьман і Старшинська Рада склали присягу — „вѣру государю учинили на томъ, что быти имъ съ землями и городами подъ государевою высокою рукою на вѣки неотступнымъ”²²). Церемонія закінчилася многолітнім цареві, яке виголосив московський диякон.

Питання про присягу московських послів у Переяславі має дві відмінні, навіть протилежні, традиції, що позначилося й на науковій дискусії в XIX-XX ст. Присягали московські послі в Переяславі, як того домагався гетьман і Старшинська Рада, чи ні? Московські звідомлення категорично твердять, що такої присяги не було. Тим часом українська традиція — і урядова, й громадська — вважала цю присягу за доконаний факт. Сучасник подій, київо-печерський чернець Макарій Криницький, посланець митрополита Сильвестра Косова, що виїхав з Києва до Луцька 15 січня 1654 року, оповідав: „Дня 8 (січня) Хмельниць-

кий удвох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому **присягли навзаєм послі**"²³). Так звані Жердевські статті 1659 року — український проєкт нового договору з Москвою за гетьмана Юрія Хмельницького, отже документ офіційного походження, — згадували, „яко за славной памяти небошика пана гетьмана Богдана Хмельницького, постановлены в Переяславлѣ и **выконаню присяги изъ обоихъ сторонъ было**" (ст. I.)²⁴). Самійло Величко, в своєму „Сказаніи о войнѣ козацкой з поляками" (1720), пише: „по виконанню оной (присяги) дана Хмельницькому отъ помененого полномочного посла, боярина Бутурлина царская коруговь и булава, и иные значіе от лица монаршого так самому ему, Хмельницькому, яко и всей старшинѣ и чернѣ там бывшой, дани подарунки; **з такимъ монаршимъ подѣ клятвою словомъ и увененемъ**, же держитъ онѣ Малую Росію зо всемъ Войскомъ Запорозкимъ въ своей протекціи при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ ея правъ и вольностей, мѣтеъ еи отъ всѣхъ неприятелей и наступствъ ихъ своими войсками и скарбами вспомагати и боронити." 25). Що це була офіційна версія мазепинської доби, свідчить відомий маніфест гетьмана Пилипа Орлика до європейських урядів 4 квітня 1712 року, де він писав: „Всім відомо, що ясновельможний гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю московському цареві. І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович **підтвердив клятвою** охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю й руський народ" 26). Ця традиція існувала в українському суспільстві протягом ХУІІІ століття, і ще автор „Історії Русів" писав: „Онѣ („договорныя статьи съ царемъ московскимъ") написаны, и по апробаціи гетмана съ совѣтомъ, объявлены посламъ московскимъ, которые, согласясь на все, въ нихъ уложеное, **подтвердили присягою своєю отъ лица царя и царства Московскаго о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ**"²⁷).

Зважаючи на цю давню традицію, деякі українські історики (зокрема Костомаров) вважали, що в тій чи тій формі присяга московських послів у Переяславі відбулася. Щоправда, твердження офіційного звідомлення Бутурліна,

що послі відмовилися від присяги, надто категоричне, щоб можна було його легковажити. Коли б послі склали таку присягу 8 січня в Переяславському соборі, в присутності багатьох свідків (зокрема московських), цей факт набув би ширшого розголосу, і Бутурлінові було б неможливо його приховати. Зрештою, така присяга зовсім не відповідала тогочасним поняттям про самодержавного монарха. 28).

Але є чимало даних, які стверджують думку М. Грушевського, що „Бутурлін дав обіцянки більші, і в більш категоричнім тоні, ніж це описує його звітлення — хібащо від формальної присяги „по чиновной книгѣ” відмовився. В словах гетьмана, що його Бутурлін „увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ”, можна б навіть бачити обережний натяк, що щось вроді присяги („вѣра”) таки було проголошено”. 29). На нашу думку, має повну рацію проф. А. І. Яковлів, який, докладно аналізуючи це питання, прийшов до такого висновку: „кількаразове посилення царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, в підтвердження того, що права й вольності Війська Запорозького не будуть порушені, що цар В. З. полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений; було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною, як **акт, рівнозначний присязі царя...**” 30). На тій стадії, в якій перебували українсько-московські переговори в Переяславі, цього, мабуть, було досить, тим більше, що це давало гетьманові підставу провадити далші пересправи безпосередньо з царем у Москві.

Після присяги гетьман з послами у тій же „коретѣ” поїхав на „сѣѣзжей дворѣ”, куди пішли також старшина й полковники, й там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем знамени, булави, ферезеї (кафтан) і шапки, а також передача царських дарунків („соболів”) гетьманові й старшині. Це була свого роду інвеститура (за польсько-турецьким зразком) гетьмана, як володаря України: „благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуеши”, як сказав Бутурлін в офіційній промові, передаючи гетьманові булаву³¹).

Цим і закінчилися всі церемонії того дня, і гетьман, в супроводі старшини, полковників і „всякихъ многихъ людей”, відійшов „до свого двора”. 32).

Наступного дня — 9 січня в тій же соборній церкві заприсяжено „сотниковъ и ясауловъ, и писарей, и козаковъ, и мѣщанъ”. Відсутніх („которые въ Переясловлѣ излучились”) полковників, старшину й козаків, а також „мѣщанъ и всякихъ чиновъ людей” було „приведено къ вѣрѣ” кількома днями пізніше³³).

Так подає картину Переяславської Ради 1654 року офіційне звітання московського посольства. Навіть воно не встигло бути приховати тих колізій, які так драматично забарвили перші кроки українсько-московського союзу. Але, на щастя, маємо ще інші, також московського походження, документи, які дають нам можливість уявити собі справжній характер і розміри переяславських урочистостей. Московська версія Переяславської легенди малює нам картину всенароднього здвигу („весь народъ”): на раді „собралося великое множество всякихъ чиновъ людей”, у церкві під час присяги гетьмана було „всенародное множество, мужского и женского полу”³⁴) й т. п. Алеж **те саме** московське джерело повідомляє, що в Переяславі приведено „къ вѣрѣ” „гетмана Богдана Хмельницького да писаря Ивана Выговского, а съ нимъ войсковыхъ судей и обозной, и полковниковъ, и шляхты, и козаковъ, и мѣщанъ **всего 284 человекъ**”³⁵). Оце й був „весь народ” Переяславської Ради 1654 року!

М. Грушевський знайшов у московському архіві дуже цікавий документ — іменні списки тих, хто присягав у Переяславі ³⁶). То були, крім гетьмана, вся генеральна („войсковая”) старшина (писар Іван Виговський, судді Самійло Богданович-Зарудний і Федір Лобода (?), обозний Коробка, осаули Місько і Павло (Яненко (?)), полковники (чигиринський Трушенко, черкаський Пархоменко, канівський Стародуб, корсунський Гуляницький, білоцерківський Половець, київський Пішко, чернігівський Пободайло, ніжинський Іван Золотаренко, прилуцький Воронченко, миргородський Лісницький, полтавський Пушкар, переяславський Тетеря; до них у наступних днях прилучилися ще полковник кропивенський Джалалий і каль-

ницький бувший наказний полковник Іван Федоренко³⁷), полкової старшини — 37, сотників — 97, решта були шляхта, козаки, духовенство і міщани, разом 284 особи³⁸). Це була „велика сила” Бутурліна³⁹).

Наступні дні було присвячено переговорам між гетьманом і Старшинською Радою — з одного боку й московськими послами — з другого. Хоч у посольському звідомленні ці переговори виглядають, як різні, доволі безсистемні розмови двох союзників на теми, з тим союзом пов'язані, але не можна не помітити, що обидві сторони дійсно обговорювали низку питань, які мали бути предметом дальших пересправ, що, як це було встановлено 8 січня, мали відбуватися в Москві.

Обидві сторони, навіть за московським звідомленням, переговорювали, як самостійні й рівноправні партнери: з цього погляду, формула, вживана послами й зафіксована в їх звідомленні — „и государеву Московському государству, и Войска Запорожского Украинѣ”⁴⁰), — надзвичайно промовиста. З одного боку, був цар (в особі його послів), як репрезентант Московської держави; з другого боку, Військо Запорозьке (в особі його гетьмана), як репрезентант Української держави.

Головними темами переяславських переговорів були справи міжнародньої політики (передусім польські й кримські) і військові. Послів цікавили питання українсько-польських і українсько-кримських взаємин. Гетьман підтвердив, що жадного миру з Польщею під Жванцем укладено не було. Він уважав за можливе збереження свого союзу з кримським ханом, що, як відомо, потім не здійснилося. На думку Хмельницького, Литва може піти, слідом за Україною, під протекцію царя (цього не сталося). Цікаво, що гетьман сподівався притягти до українсько-московської спілки („під государеву руку”) калмуків (очевидно, він мав з ними стосунки) і ногайських татар. Передбачалося також притягнення сюди Молдавії й Білоруси (останнім особливо цікавився Виговський, зв'язаний з Білоруссю родинними й особистими відносинами; він, мабуть з відома й дозволу гетьмана, переговорював про це з послами). Це була широка програма утворення антиполь-

ської коаліції. Не знати, чи щиро, чи не без гумору гетьман казав послам: „я де тому радъ, чтобъ и вся земля была подъ его государевою высокою рукою”⁴¹). До речі, цей мотив повторює гетьман у грамоті до царя з 17 лютого 1654 року, де він бажає цареві „всіх царей земних підручниками своїми мати”⁴²). Все — аби тільки повалити Річ Посполиту Польську й не допустити до відновлення московсько-польського союзу.

Більш конкретно значення мали справи військового характеру. Заповідалося на новий польський наступ, який тепер ставав неминучий, і гетьман хотів, щоб Москва прискорила початок військових дій проти Польщі. В переяславських переговорах обмірковували запобіжні заходи проти польського наступу на Україну. Ще раніше, у попередніх зносинах з Москвою, гетьман висловив побажання, щоб цар вислав до Києва військо. Очевидно, він мав на увазі при цьому не так мілітарний, як політичний бік справи: поява царських воевод у Києві була б не тільки фактичним початком московсько-польської війни, але й показала б усім — і на Україні, і поза межами її, — що цар буде боронити Україну всіма засобами Московської держави. Бутурлін нагадав гетьманові про його домагання, але при цьому перекрутив його, приписавши гетьманові бажання мати царських воевод не лише в Києві, але й по інших містах України (чого насправді не було). Цар погодився виконати бажання гетьмана, і Бутурлін повідомив, що 3-тисячне московське військо, на чолі з воеводами кн. Куракіним і кн. Волконським, має прибути в найближчому часі. Гетьман підтвердив своє запрошення, додаючи, що тим буде війська „болши, то и лутче”⁴³).

Проте, гетьман дав виразно зрозуміти послам, що технічні деталі оборони України від польського наступу не обходять Москву. Коли послы запитали, „сколко у нихъ въ которомъ городѣ наряду и пушечного зелья (пороху) и свинцу”, гетьман відповів, що „наряду де у нихъ въ ихъ городѣхъ есть; а сколко гдѣ какова наряду и пушечныхъ запасовъ, и того де какъ отписать?”. „Имянно про то не объявилъ” — зауважує посольське звітання. „А зелья де и свинцу в городѣхъ мало”, і тому гетьман просив „зелья и свинцу въ города прибавить”⁴⁴).

Але переяславські переговори не обмежилися питаннями міжнародно-політичними й військовими. Українська сторона порушила ще низку проблем внутрішньо-політичного характеру. Видимо, це питання дуже турбувало українські кола, які стояли перед новим, ще не відомим для них московським політичним світом. Відмовлення послів від присяги й підкреслення Бутурліним самодержавного характеру царської влади, ще й в специфічній московській термінології, так незвичній для української політичної свідомості, вихованої в поняттях польської шляхетської демократії, мусіли, природно, викликати серед української старшини певне занепокоєння, виразні сліди якого знаходимо навіть у московській редакції переяславських переговорів і розмов. Коли послы іменем царя дали вже урочисте запевнення, що цар не порушить державного й соціального устрою України, отих „прав і вольностей”, якими так дорожила козащина й інші стани української людности, дальші конкретні питання, поставлені гетьманом і Старшинською Радою, виглядають, скорше, як спроби зондування ґрунту, перевірка на конкретних деталях повноти й певности загальних московських деклярацій. Висунуте українським урядом питання про 60-тисячний козацький реєстр (до речі, найбільший в усіх тогочасних плянах і домаганнях козащини), яке мало також певне значення і з погляду інтересів військового союзу поміж обома державами, далі — питання про надання Чигиринському полку (властиво, староста) на гетьманську булаву й тому подібні справи⁴⁵), які мусіли б бути у виключній компетенції українського уряду, були не стільки відгуком звичайної практики українсько-польських переговорів, як то припускають деякі дослідники (зокрема М. Грушевський і А. Яковлів)⁴⁶), скільки виявом отого неспокою керівних українських кіл перед невідомим майбутнім московських переговорів і взагалі московсько-українських відносин. Треба було з'ясувати, як розуміє Москва ті українські права й вольності і наскільки згодна їх шанувати й забезпечувати. На нашу думку, це були скорше **пробні** питання, хоч немає сумніву, що те, чи те їх поставлення й з'ясування в Переяславі могло бути прецедентом

і підставою для дальших вирішень у Москві, як воно, справді, й сталося.

Що це було так, виявилось 12 січня. Того дня до послів з'явилися „писарь Иванъ Выговской да войсковой судья Самойло, да полковники, переяславской Павелъ Тетеря, миргородской Григорей Сохновичъ (Лісницький) и иные полковники”, отже, майже ціла Старшинська Рада, і сказали послам: „Не изволили де вы присягать за великого государя нашего... и вы де дайте намъ писмо за своими руками, чтобъ вольностямъ ихъ и правомъ, и маестностямъ быть по прежнему... А прежде сего, какъ у нихъ бывали договоры съ королемъ и съ паны-радами, и имъ де даванъ договоръ за сенаторскими руками; а вы де отъ великого государя нашего... присланы съ полною мочью и о томъ всю мочь имѣте”. Старшинська Рада мотивувала свою вимогу тим, що це потрібно, „чтобъ всякому полковнику было что показать, пріѣхавъ въ свой полкъ”. Коли ж посли „имъ такова писма не дадутъ, и столникомъ де и дворяномъ (московським) въ города (для прийняття присяги від української людности) ѣхать не для чего, для того, что всѣмъ людемъ въ городѣхъ будетъ въ сумнѣнье”. Щоб ще більше натиснути на послів, старшина пов'язала це з небезпекою татарського наступу. Виговський при цьому повідомив Бутурліна, що „нынѣ де писали къ гетману отъ Бѣлые Церкви и изъ иныхъ городовъ, что татарова наступають, и столникомъ де и дворяномъ въ тѣ города ѣхать будетъ страшно”⁴⁷).

Це був свого роду ультимат — до речі, характерний для справжньої атмосфери переяславських переговорів, — але московські посли були не в тім'я биті. Бутурлін відповів старшині: „то дѣло недостаточное, что намъ дати вамъ писмо за руками своими, да и вамъ о томъ говорить непристойно. Мы вамъ и прежь сего сказывали, что царское величество волностей у васъ не отъбираетъ, и въ городѣхъ у васъ указаль государь, до своего государева указу (звичайна московська формула — **О. О.**) быть по прежнему вашимъ урядникомъ и судитца по своимъ правомъ, маестностей вашихъ отнять государь не велить”⁴⁸). Дуже цікаво, що цього разу Бутурлін, відповідаючи на загальну вимогу Старшинської Ради й повторюючи свою декла-

рацію 8 січня про визнання й збереження царем державного й суспільного устрою України, зробив це в більш конкретній і деталізованій формі. А на загрозу татарської небезпеки Бутурлін відповів: „а будетъ въ которомъ городѣ татаровя объявятца, и онѣ (московські урядники) въ тотъ городъ не поѣдутъ”⁴⁹). Ультимат був відкинтий.

Треба зауважити, що посилка московських урядників до українських міст, ще й у такій делікатній справі, як переведення присяги людности, була взагалі неприємна для українського уряду. Перевіряючи справжні наміри Москви, старшина запитала послів, як довго будуть тії столъники й дворяни „мѣшкать въ городѣхъ ихъ” (цікаве, до речі, не раз повторюване підкреслення, що українські міста — їхні, козацькі). Бутурлін заявив, що московським урядникам „въ Черкаскихъ городѣхъ мѣшкать не для чего: какъ въ городѣхъ всякихъ людей къ вѣрѣ приведутъ, и они изъ тѣхъ городовъ и поѣдутъ”⁵⁰).

Що ці переговори мали офіційний характер, свідчить не тільки склад української делегації (Старшинська Рада), але й те, що вона виступала з доручення гетьмана. Після закінчення розмови, Виговський з товаришами сказали, що підуть до гетьмана „и тѣ ихъ рѣчи ему гетману и полковникомъ (отже, пленумові Старшинської Ради) скажуть: а на чомъ гетманъ и полковники положатъ и они де о томъ имъ (послам)... (из)вѣсно учинятъ”⁵¹).

Після того відбулося засідання Старшинської Ради, яке остаточно вирішило справу. З доручення Ради полковник Григорій Лісницький повідомив послів про те, що „гетманъ де и полковники положили во всемъ на государеву волю” й дали згоду (а потім і домовилися остаточно) на посилку тих „присяжнихъ людей”⁵²).

Чи була це капітуляція українського уряду, як може видаватися комусь з московського звідомлення. На нашу думку, ні. Щоб правильно зрозуміти сенс переяславських переговорів 9-12 січня, треба пригадати, з одного боку, те, що принципова справа українсько-московського союзу була вже вирішена заздалегідь обома сторонами, а з другого боку, урочисту декларацію, що її іменем царя склав Бутурлін 8 січня (про оборону України царем і визнання та збереження ним державних прав України та її

суспільно-політичного та економічного ладу), й заяву гетьмана 8 січня про перенесення остаточних переговорів до Москви. В світлі цього стає ясным, що вимога додаткових (письмових) гарантій від послів мала на меті спонукати московський уряд не тільки до конкретизації попередніх зобов'язань та обіцянок, але й до **більших концесій** під час наступних переговорів у Москві. І це, мабуть, вдалося досягти, бо, хоч статейний список Бутурліна виразно про це не каже, але гетьман у листі до українських послів у Москві з дня 21 березня пригадував: „Однако... помните, ваша милость, и сами, какъ Василей Васильевичъ Бутурлинъ словомъ е. ц. в. насъ утвержалъ, что е. ц. в. не токмо намъ права и привилія, отъ вѣка даные, подтвердить и при волностяхъ нашихъ стародавнихъ сохранить, **но и паче еще особные свои всякого чину людемъ показовати имѣетъ милость**”⁵³).

Це свідчить про те, що в переяславських переговорах український уряд тримав ініціативу в своїх руках.

Але в Переяславі виявилася й перша щілина в єдиному українському фронті. Маємо на увазі акцію української шляхти, про яку оповідає посольське звітження. Наводимо його тут у цілості: „Да къ боярину же къ Василью Васильевичу въ Переясловѣ приходили шляхта и говорили, чтобъ шляхта была межъ казаковъ знатна и судились бы по своимъ правомъ, и маестностямъ бы за ними быть по прежнему. И приносили на писмѣ имена свои, воеводства и уряды себѣ росписали. И бояринъ Василей Васильевичъ говорилъ шляхтѣ, что они то дѣлають непристойнымъ обычаемъ: еще ничего не видя, сами себѣ пописали воеводства и уряды, чего и въ мысль взяти не годилось; и о томъ они бояринъ Василей Васильевичъ съ товарищи стануть говорить гетману; а прежь сего отъ гетмана государю о томъ челобитья не было. И шляхта били челомъ, чтобъ гетману про то не сказывать: мы де такъ писали отъ своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то въ волѣ государевѣ; а мы де пошли присягать и напишемъ имена какъ кого зовуть”⁵⁴).

Тепер, після дослідів М. Грушевського, знаємо, що то за шляхта була в Переяславі⁵⁵). Серед шляхти, яка складала присягу (11. I) цареві, були: старий Остап Виговський,

батько Івана, з сином Данилом, Силуян Мужилівський (відомий український дипломат, посол до Москви в 1649 і 1653 роках, до Литви в 1649 р., до Порту Отоманської р. 1651, до Швеції р. 1653, до Криму р. 1653),⁵⁶) з трьома свояками, білоцерківський дідич Степан Михайлович Мазепа (батько майбутнього гетьмана), підписок гетьманської канцелярії Гунашевський і інші, „нічим не визначні люди”⁵⁷). Грушевський не надає значення цій акції, вважаючи її за „родинний винахід Виговських”⁵⁸).

Звичайно, не можна перецінювати цієї диверсії української покозаченої дрібної шляхти. Переяславські шляхтичі аж ніяк не репрезентували впливових кіл української шляхти, які (разом з вищим духовенством) залишилися осторонь переяславських переговорів і взагалі поставилися негативно до українсько-московської спілки. Але річ у тім, що це була покозачена шляхта, отже та, хоч і не впливова сама по собі, частина української шляхти, яка одразу зв'язала свою долю з національно-визвольною революцією й яка мала не абиякий вплив на політику українського уряду. Досить згадати імена Виговських і Мужилівського, щоб зрозуміти, що акція шляхти в Переяславі так чи так була пов'язана з вищими колами козацької старшини. Саме в цьому була небезпека цієї шляхетської диверсії для української справи, й коли Бутурлін відкинув домагання цих осіб, то зробив це лише тому, що Москва знала, в чиїх руках була реальна влада на Україні й характер цієї влади, а головне — була зацікавлена в скорішому завершенні переговорів з українським гетьманським урядом. Та, будь-що-будь, Москва занотувала собі цей факт і раниш чи пізніш використала в своїх інтересах ці розбіжності серед керівних кіл України.

Цим і закінчилася переяславська частина українсько-московських переговорів. 13 січня гетьман із старшиною приїхав до послів і по короткій суто-куртуазійній промові передав Бутурлінові лист до царя, в якому дякував цареві, що він прийняв його і „все Войско Запорожское” під свою протекцію („подъ крѣпкую и высокую руку”), й просив царя їх „отъ всѣхъ непріятелей боронити”. „А что есмь съ ближнимъ бояриномъ в. ц. в. и съ товарищи его разгова-

ривали о всякихъ дѣлѣхъ, они про то все пространнѣе в. ц. в. скажутъ”⁵⁹).

Більше у Переяславі не було чого робити. „И того ж числа (13. І.) гетманъ Богданъ Хмельницкой и писарь Иванъ Выговской изъ Переясловля поѣхали въ Чигиринъ”, а наступного дня, 14 січня, Бутурлін „съ товарищи” „пошли къ Кіеву” в супроводі київського наказного полковника з козаками⁶⁰).

Бутурлін одержав за Переяслав високий уряд „дворецкаго съ путемъ” і різні інші нагороди⁶¹). Немає сумніву, що московське посольство вдало виконало свою місію. Для Москви Переяслав, справді, був великим успіхом. Але не слід переоцінювати ні цього успіху посольства, ні взагалі переяславських переговорів. Це був тільки етап — і то не головний — в історії українсько-московського союзу 1654 року. Зрештою, цей союз почався не в Переяславі й не в Переяславі завершилися переговори про нього. На шляху до того була ще Москва.

Переяславські переговори розв’язали два основні питання:

- 1) військовий союз України з Московщиною, гарантований протекцією московського царя над Україною, і
- 2) гарантія царем збереження всіх прав і вольностей Української Держави.

Але лишалося ще багато нерозв’язаних і неясних питань щодо практичного здійснення того військового союзу, щодо докладнішого визначення тих прав і вольностей українських, нарешті, щодо майбутніх відносин між Україною й царем московським. Найголовніше — переяславські переговори не дали українському урядові жадного документального акту, жадної письмової гарантії тих словесних зобов’язань та обіцянок, що їх зробили іменем царя московські послі. Це мало особливе значення для українського уряду, який повинен був чимсь виказатися перед українськими станами, починаючи з козацтва й шляхти й кінчаючи міщанством, надто-ж в обличчі ворожої польської (й литовської) пропаганди й небезпеки польського (а то й польсько-татарського) наступу на Україну. Цілком ясным було для Гетьмана, що треба діставати від ца-

ря формальні гарантії українсько-московського союзу й протекції царя над Україною.

Виконуючи рішення Старшинської Ради в Переяславі, Гетьман висилає в лютому 1654 року до Москви посольство, яке й мало здійснити всі ці завдання. Цьому посольству передувала діяльність Гетьмана й Старшинської Ради протягом січня-лютого, в Корсуні та Чигирині, про яку, на жаль, не збереглося ближчих відомостей. Спочатку намічалось, що очолить посольство Іван Виговський⁶²). Але поїхали до Москви, як головні послы, Самійло Богданович-Зарудний, військовий суддя, і Павло Тетеря, полковник Переяславський, обидва — активні учасники переяславських переговорів.

Московський уряд, який, очевидно, хотів, щоб посольство мало найбільш репрезентативний характер, був трохи збентежений відсутністю Виговського й забажав, щоб приїхав до Москви сам Гетьман. Але Богдан Хмельницький, посилаючись на наступ польського війська на Україну, до Москви не поїхав,⁶³) і взагалі ніколи там не був. Немає сумніву, що тут діяло небажання Гетьмана їхати до Москви, як і те, що Гетьман волів залишити собі вільну руку. Мабуть, з тої-ж причини він не послав Виговського.

Окрім Богдановича-Зарудного й Тетері, до складу посольства входили, як члени посольства, Григорій Кирилович, осаул Брацлавський, Кіндрат Якимович, пасерб Гетьмана, Герасим Гапонович, отаман Чигиринський, Ілля Харків (Харитонович), Іван Іванович. При посольстві були: Яків Іванович, товмач військовий, Сильвестр, ігумен Новгородсіверського Спаського монастиря (мабуть, як капелян посольства), 12 чоловіка „товариства” (в тім числі син судді Богдановича-Зарудного), писар, 2 рядові козаки, 2 трубачі й 11 „хлопців”. Разом з посольством їхала депутація від міста Переяслава, на чолі з вейтом⁶⁴).

Посольство приїхало до Москви 11 березня. Дванадцятого березня був офіційний в'їзд його до Москви, а тринадцятого відбулася урочиста авдієнція в царя. Крім подарунків від Гетьмана (5 коштовних турецьких коней — „аргамаків”⁶⁵), привезли лист гетьмана з дня 17 лютого, писаний українською мовою („бѣлорускаго письма”), що являв собою також акредитовану грамоту для посольства,

український проект договору (т. зв. „23 статті”) й низку інших листів та документів (зокрема акти Зборівської угоди). На жаль, оригінали цих всіх документів не збереглися в московських архівах: маємо тільки московські переклади.

В листі до царя Гетьман звертається від імені свого, Війська Запорозького і всього народу „православного Російського” (Грушевський гадає, що в оригіналі було: руського)⁶⁶). Згадуючи про „разговоръ пространный о всякихъ дѣлахъ”⁶⁷), переведений з московськими послами в Переяславі, і про те, що „нась тотъ бояринъ (Бутурлін) съ товарищи увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвердилъ”, і нагадуючи обіцянку Бутурліна, що „большими... свободами; державами и добрами пожалуетъ е. ц. в. паче королей польскихъ, княжатъ древнихъ російскихъ”, — гетьман просив царя „права, уставы, привилія, і всякия свободы и державы добръ духовныхъ и мірскихъ людей, во всякомъ чину и преимущества сушихъ, елико кто имяше отъ князей и пановъ благочестивыхъ, и отъ королей польскихъ, в Государствѣ Російскомъ наданныхъ, о нихъ же мы кровь свою проливаемъ, отъ дѣдовъ и прадѣдовъ тья содержаща, и погубити я не попускающе... утвердить и своими грамотами государскими укрѣпити на вѣки”, а найголовніше „отъ всѣхъ врагъ нашихъ, ненавидящихъ, обидящихъ и ратующихъ насъ, покрывати, соблюдать и крѣпкою рукою и ратью своею царскою защищати”... Решту послі мали переказати цареві усно⁶⁸).

Можна цілком погодитися з проф. Яковлевим, який каже, що грамота гетьмана 17. II. 1654 року „робить вражіння суцільности й складена у виразах, які обхоплюють цілу державу Українську з усіма станами населення”⁶⁹). Дуже важливо, що Гетьман виступає, як репрезентант своєї Руської держави („Государства Російскаго”). Підкреслення цього перед царем свідчить про ясне розуміння й виразне ствердження Богдана Хмельницького (і ео ірсо московського уряду), що Українська держава не перестала існувати й після Переяславської угоди.

„Статті Богдана Хмельницького” з 17 лютого складаються зі вступу й 23 артикулів⁷⁰). Оскільки документ

зберігся тільки в московському перекладі, не виключено, що порядок окремих статей міг бути змінений у московській редакції, і в сучасному вигляді являє безсистемну суміш, що викликала дуже критичні зауваження М. Грушевського⁷¹). Більше рації має проф. Яковлів, який каже, що „основна ідея цілого проекту договору (себто 23 статей”) це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певної контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів”⁷²).

До цього треба тільки додати, що цей документ, в його первісній формі, мав, властиво, інший титул. В листі Гетьмана до царя про нього не згадується, й він був поданий послами („прислали запорожські посланники”) московському урядові лише 15. березня⁷³), отже, тільки на третій день переговорів, і то на пропозицію московської сторони (перед тим, 13. березня, послы зробили лише усну заяву). Досить придивитись до тексту 23 статей, щоб переконатися, що це не так проект майбутнього договору (тимпаче не петиція до царя), як „наказ”, інструкція послам (отже матеріали до проекту договору), оригінал якої був „за гетьманською рукою і за печаттю”⁷⁴); з цього документу потім (у Москві) був зроблений переклад, мабуть, дуже вільний. Насамперед впадає в око неоднотайність форми звернення. В п. I. гетьман звертається безпосередньо до царя, так само і в п. п. 3, 4, 9, 12, 15. Натомість інші пункти згадують царя лише в третій особі, або й зовсім не згадують, а п. п. 16, 17, 18, 19, 20, 21, поза всяким сумнівом, являють собою інструкцію послам. Тим-то, на нашу думку, в сучасному (московському) вигляді, документ, що містить „23 статті”, не можна вважати за **первісний** (український) проект договору. Грушевський зауважує, що він „носить на собі сліди різних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі різні погляди, настрої й течії в війську”⁷⁵). Ми б додали до цього, що коли не на змісті, то принаймні на формі „23

статтей” відбилися переговори послів з боярами в Москві 13-14 березня.

Але, так чи так, цей документ охоплює всі ті питання, які український уряд вважав за потрібне поставити перед царем і оформити їх відповідною письмовою згодою й зобов'язанням царя. В такому сенсі, його можна визнати за українську конкретизацію й деталізацію Переяславської угоди.

Майстерна аналіза „23 статей”, зроблена проф. Яковлевим ⁷⁶), дає можливість встановити в них дві основні ідеї. Ідея **зовнішньої незалежності** Української Держави втілена в статтях 6 (вільний вибір гетьмана, як голови держави й уряду), 14 (право закордонних зносин України з чужими державами), 15, 16 (про виплату цареві данини — трибуту, „як збирав турецький султан із Угорської, Мутянської та Волоської Земель”, певною одноразовою сумою або-ж шляхом збирання „доходів” через місцевих урядників), 13 і 17 (про непорушність прав і привілеїв усього населення України та підтвердження цього царськими грамотами). Проф. Яковлів вважає за можливе прилучити сюди й статтю 21 (про грошову заплату старшині й козакам ⁷⁷).

Друга частина статей торкається внутрішньої незалежності Української Держави, „при чім ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави” ⁷⁸). Це статті: 1 (непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватно-правних відносинах, зокрема в „добрах”), 7 (маєтки козацьких удів та сиріт), 3 (права й вольності шляхти), 4 (права міського самоврядування), 18 (в зв'язку з 13) (права духовного стану й голови його — митрополита Київського), 17 (правне становище селянства й „підданого” населення). „Усі ці статті, взяті до купи і в зв'язку, за проектом договору, мали забезпечувати непорушність громадського й суспільного устрою і привілеї цілого населення держави” (Яковлів ⁷⁹). Проф. Яковлів цілком слушно вважає, що „чим гарантувалося повноту внутрішньої автономії держави й усувано будь-яке втручання чужої влади, влади московського царя, у внутрішні справи держави” ⁸⁰).

Третя група статей торкається питань **оборони України**, що було безпосередньо пов'язано з головною метою договору, як військового союзу. Це статті: 19 (військовий плян для війни з Польщею), 20 (утримання найманої 3-тисячної чи більшої охорони на кордоні з Польщею після закінчення війни), 22 (військовий плян на випадок татарського нападу), 23 (залога Кодацької фортеці й Коша для охорони південного кордону України).

Нарешті документ містить ще декілька статей, що нагадують пункти давніх козацьких ординацій (ст. 1 — про 60-тисячний козацький реєстр, 5 — про надання Чигиринського староства на гетьманську булаву, ст. 8-12 —про надання млинів та маєтків і виплату грошей на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, асаулів, обозного й гармати)⁸¹). Це, справді, так, але, на нашу думку, слід підкреслити, що питання про реєстр мало не тільки внутрішньо-політичний характер, але й було органічно пов'язане з основною метою договору, як військового союзу, не кажучи вже про те, що 60-тисячний реєстр — це була легалізація нового провідного стану України. Коли згадати, що цими становими правами було охоплено також родини козаків, а впливом тих прав — їх численну парентелу й клієнтелу, стане ясным, що на практиці це було охоплення правами нового привілейованого стану коло 300 тисяч української людности, себ-то приблизно 15-20 відсотків населення тогочасної Наддніпрянської України.

Надання Чигиринського староства на булаву було пов'язано не тільки ролею Чигиринця, як резиденції гетьмана й уряду, і матеріальним забезпеченням гетьманського уряду на майбутнє, але й з маєтковими інтересами Богдана Хмельницького, маєтності якого (дідичні й набуті) були на Чигиринщині.

Статті 8-12 не тільки мали значення для матеріального забезпечення певних урядів, але й пов'язані були з винагородою носіям тих урядів, що було зовсім у дусі й звичаях того часу.

Для ведення пересправ з українськими послами московський уряд призначив делегацію в складі ближнього боярина й намісника Казанського князя Олексія Нікітича

Трубецького, одного з найчільніших московських бояр, боярина В. В. Бутурліна (б. голова „великого посольства” в Переяславі), окольничого й намісника Каширського Петра Петровича Головіна й думного дяка Алмаза Іванова, „найвизначнішого з московських дипломатів того часу”⁸²). Видко, що в Москві цим переговорами надавали першорядного значення.

Перша конференція відбулася після парадної авдієнції в царя, того-ж дня 13. березня. Зберігся протокольний запис (хоч і в досить свobodній формі, до того ще московській) цього засідання, в двох редакціях: короткій (первісній) на 16 пунктів (їх уперше переказав М. Грушевський⁸³) і ширший (виданий Г. Карповим)⁸⁴), на 20 пунктів, зроблений, очевидно, для Боярської Думи. Пропозиції послів загалом відбивали настанови гетьманської інструкції („23 статті”), але в процесі дискусії деякі з них набирали яснішого характеру і подекуди дуже цікавої аргументації.

Найбільше дискусії викликало дражливе питання про московських воевод на Україні та межі їх компетенції. Посли виявили виразне небажання українського уряду бачити в себе московських воевод. Вони погоджувались, щоб „були воеводи государеві в Києві та Чернігові” (мабуть, зважаючи на те, що це були старі великокняжі столиці, а згодом осідки польських воевод), але вимагали, щоб „по інших городах... їх не було”. „А коли б государ згодився, щоб у всій Малій Русі (тут безперечний вплив московської урядової термінології) воеводів не було, то гетьман володітиме по давньому, а государеві посилатиме щороку зібравши гроші, скільки буде” (коротка редакція). Підчас дискусії обговорювано різні можливості. Український уряд, видимо, хотів, „щоб по їх козацьких городах воеводи були з їхніх же людей, людей значних, вірних і обізнаних з козацькими справами”⁸⁵), які б „на государя збирали всякі доходи”. „Коли ж государ на це не згодиться і звелить, щоб у черкаських городах були його воеводи”, то „суд і розправа зістанеться за козацькими урядниками”, при чому „шляхта, козаки і міщани мають судитися своїм правом, а царські воеводи їх не судять”, хіба-що хто сам собі забажає того воеводського

суду. Також „доходи нехай збирають свої (українські) люди (козаки), і зібравши віддають царським воєводам і приказним людям”. Та найкраще, на думку українського уряду, було б, коли цар „доручив би гетьманові (всім) завідувати по давньому”, й „тоді гетьман і військо платитимуть від Війська Запорозького так, як збирає турецький султан з Венгерської, з Мутьянської й Волоської землі, обрахувавши, скільки треба з кожного місця”, лише „переписати ті всі доходи і обрахувати государ велів би своєму чоловікові” (ширша редакція) ⁸⁶).

Посли поставили також українські домагання в справі закордонних дипломатичних зносин Української Держави. Це був пункт кардинальної ваги. В „23 статтях” він сформульований так: „Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ Войску Запорожскому, чтобы Пану Гетману и Войску Запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняты, чтобы то е. ц. в. въ кручину не было, а что бы имѣло противъ е. ц. в. быти, должны мы е. ц. в. извѣщати” (п. 14)⁸⁷). Московська редакція протоколів конференції, очевидно, на свій кшталт сформулювала українські вимоги: „коли з яких небудь країв прийдуть послы в важних справах, гетьман їх прилилатиме до государя, а послів, які приходитимуть в малих справах нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і того йому за зле не має” (коротка редакція; майже аналогічно формулює це ширша редакція)⁸⁸). Мабуть, ця московська позиція викликала рішучі заперечення з боку послів, бо ухвала Боярської Думи йшла в основному по лінії українських домагань: „Пословъ о добрыхъ дѣлехъ пріимати и отпускати, а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпустили, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживати и писати (о нихъ) государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати”. До цього було ще додано: „а съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ государева указу не сноситца” ⁸⁹). Це обмеження цілком зрозуміле, надто-ж в умовах військового союзу. З Польщею обидві держави — Україна й Московщина — були в стані війни (отже мусіла бути виключена можливість сепаратних пере-

говорів). Що-ж до Туреччини, то Україна перед тим перебувала під протекцією турецького султана й утворення українсько-московського союзу, природньо, робило з Туреччини ворожу державу і для Москви, і для України.

Чимало сумнівів й докорів з боку українських дослідників викликав той пункт переговорів, що торкався орендних та заставних контрактів. Ще в Переяславі гетьман казав московським послам: „отданы де у нихъ промыслы въ дву или въ трехъ городѣхъ на урочные лѣта, и изъ урочныхъ лѣтъ еще не вышли, а доведетца держать годы по два и по три; и чтобъ государь пожаловаль, велѣль тѣ урочные лѣта откупщикомъ додержать, а до урочныхъ лѣтъ тѣхъ промысловъ у нихъ не отнимать”⁹⁰). Грушевський вважає це за доказ того, що в Переяславі „старшина безпомічно й безвладно плутається між свідомістю свого фактичного державного керівництва, витвореного революційною практикою останніх літ... — і юридичним станом речей; колишньою передреволюційною конституцією Річі Посполитої... Не видко, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: Стій! по сей дуб миля! Тут межа української державности!”⁹¹).

Це питання виникло й під час московських переговорів. „Коли хто заставив маєтність, і (кредитор) тепер нею володіє, нехай буде вільно йому вибирати доходи за ті роки, за котрі ще не вибрав” (коротка редакція). Ширша редакція подає деякі пояснення до цього: „Коли хт. віддав в оренту або в застав маєтність, і за воєнним обставинами ті орентарі орентою не користувалися, або державці не володіли заставленими маєтками, то тим усім людям треба дозволити додержати ті оренти і заставні маєтності, і з них щоб не збиралося доходів на государя, доки вийдуть умовлені роки”⁹²). Грушевський слушно каже, що цей пункт „докладніше розвиває питання про недодержані до кінця заставні контракти, що про них говорилося в Переяславі і в писаній петиції („23 статті”) і дає краще зрозуміти, в чім справа”⁹³).

А втім, це питання, мабуть, мало й ширше значення. Річ у тім, що низка шляхетських (і бувших магнатських) маєтків та промислових закладів (здебільшого поташних буд) була на оренді в чужоземних купців. Ще перед Хмель-

ниччиною гданські купці Даніель Рика й Генріх Маркварт взяли на відкуп продукцію багатьох поташних буд на Лівобережній Україні, які належали польським і українським магнатам ⁹⁴). Так само й на Правобережжі. Ось, приміром, гданські купці Бернат і Якуб Шултини взяли перед 1642 роком в заставу й оренду м. Старий і Новий Коростишів, що належали Людикові Олізарові — Волчковичеві. В наслідок подій 1648-49 р. оренда не була здійснена (або, в кожному разі, не принесла жадного прибутку державцям). Зате в 1650 році спадкоємці Шултинів — Даніель Рика і Юрій Бронсвік, купці й обивателі гданські, приїхали до Коростишева, й р. 1651, хоч первісний термін застави скінчився, Бронсвік вступив у свої орендові права, які продовжувалися (невідомо, чи з перервами, чи ні) аж до середини 1660-х років, звичайно, з відома й з дозволу українського козацького уряду ⁹⁵). Таких випадків, мабуть, було більше, й український уряд, дбаючи про виконання своїх закордонних економічних зобов'язань (і, разом з тим, пильнуючи своїх міжнародних економічних та політичних інтересів та зв'язків), мусів застерегти це підчас переговорів з Москвою.

З цього видно, що деякі, ніби-то суто-внутрішні питання, порушені українською стороною в переговорах з Москвою, справді, виходили поза межі внутрішніх українських справ та інтересів. Не знаючи докладніше тогочасних обставин (зокрема економічних, що й досі лишаяються майже не дослідженими), мусимо дуже обережно робити відповідні висновки.

Так само дражливе питання про царську платню козацькому військові з'ясовується зовсім просто, коли уважно прочитати протокол московських переговорів. Мова мовилася, зокрема, про платню козакам, „як будуть на царській службі, за царським наказом” (отже, під московською командою) „не для своєї оборони, а як будуть введені в чужі краї” ⁹⁶). Ясно, що йшло про фінансову допомогу Москви на випадок українських (або спільних українсько-московських) військових операцій поза межами України. Треба додати, що фінансові питання взагалі викликали чи не найбільше суперечок.

Чимало уваги в московських переговорах було прис-

вячено питанням військовим, в зв'язку з війною проти Польщі.

Дальші конференції відбувалися 14 і 17. березня, а в міжчасі послів частували військовою парадом (15. III.), урочистим царським обідом у Золотій Палаті (18. III.), обідом у патріярха (19. III.) тощо ⁹⁷). Сімнадцятого березня послі передали боярам акти Зборівської угоди та деякі інші документи ⁹⁸). Вісімнадцятого березня Боярська Дума обговорювала подані українськими послами пропозиції („23 статті”, себто інструкцію посольству, що її послі спішно переробили на петицію до царя ⁹⁹). Здебільшого жадання гетьмана були задоволені, й лише з приводу деяких пунктів Москва зажадала додаткових пояснень. З свого боку московський уряд висунув два питання (пропозиції:) 1 (про повернення московських втікачів) „которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгать въ государевы Черкаскіе города и мѣста, и тѣхъ бы сыскивать отдавали”) ¹⁰⁰), здебільшого кріпаків, що тікали від двох поміщиків; і 2) про надсилку гетьманом для участі в царському поході на Смоленськ допоміжного козацького війська на чолі з полковниками ніженським Золотаренком і переяславським Тетерею. Ці пропозиції були прийняті послами ¹⁰¹).

Дев'ятнадцятого березня цар дав послам прощальну авдієнцію ¹⁰²). Після того відбулася ще конференція з боярами, які „объявили имъ на ихъ статьи государевъ указъ” ¹⁰³). Основні домагання гетьмана цар прийняв, хоч і з деякими змінами на користь Москви (головне, у справах фінансових, зокрема про облік і збирання українських доходів).

Українське посольство залишалося в Москві до 27. березня, хоч гетьман вимагав найскорішого завершення переговорів і повернення послів ¹⁰⁴). Вони чекали на виготовлення царських „жалуваних грамот” та інших документів. Мабуть затримала їх також страсна седмиця, й лише 27. березня на 2-ий день Великодня, посольство виїхало з Москви на Україну ¹⁰⁵).

Послам передано було такі документи (всі під датою 27. III.) :

1. Царська жалувана грамота Гетьманові й Війську Запорозькому.
2. Статті, числом 11, з українськими пропозиціями й резолюціями царя.
3. Царська жалувана грамота українській православній шляхті.
4. Царська жалувана грамота Гетьманові на Чигиринське староство.
5. Царська жалувана грамота місту Переяславу.
6. Царський привілей Богданові Хмельницькому на Гадяцьке староство ¹⁰⁶) й підтвердження його володіння Суботомим, Новоселицею, Медведівкою, Борками й Каменкою.
7. Три царські листи Гетьманові про діяльність українського посольства в Москві (свого роду відпускна грамота посольству) й про надіслання нової державної печатки для України, про оголошення війни Польщі й по силку допоміжного 18-тисячного козацького війська на чолі з Тетерею, про висилку київського митрополита до Москви для пояснень у зв'язку з конфліктом його з московськими воеводами в Києві ¹⁰⁷).

Проф. Яковлів додає до цього ще „копію проекту договору з 17. II. з підписаними під його 23-ма статтями царськими й боярськими резолюціями”¹⁰⁸). На нашу думку, цей документ не міг бути переданий послам принаймні в тій формі, яка нам відома. Це ухвали Боярської Думи, й вони, звичайно, залишалися в московських архівах. Офіційний характер для посольства й українського уряду мали тільки укази царя, що й були зафіксовані в жалуваній грамоті Війську Запорозькому та в „11 статтях”. До цього питання ми ще повернемося в наступному розділі.

Московські переговори в березні 1654 року дали правне оформлення Переяславської угоди й ратифікацію її царем. Українсько-московський союз був завершений.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.

Проблема оформлення Переяславської угоди 1654 року в науковій літературі не знайшла собі одностайного розв'язання. Насамперед бракує оригінальних документів договору: збереглися лише московські чернетки й копії, або переклади відповідних (і то тільки деяких) українських документів. Далі лишається неясним питання про те, які саме документи належать до офіційного тексту договору. Найбільш докладно аналізує це питання проф. А. Яковлів, зокрема в своїй новітній праці про Переяславську угоду. На думку А. І. Яковлева, „договір 1654 року було складено... в трьох різних формою актах”¹⁾ і „повний остаточний текст договору 1654 року” встановлюють такі документи:

1. „проект договору з 17 лютого 1654 р.”,
2. царська жалована грамота з 27 березня 1654 р.
- і 3. 11 статтів, виготовлених в Москві в Посольському Приказі, з датою 27 березня 1654 р.²⁾

Ця думка викликає деякі заперечення. Чи можна вважати „проект договору з 17 лютого 1654 р.”, себто відомі „23 статті” Гетьмана Богдана Хмельницького за частину „остаточного тексту договору 1654 року”? Аджеж проф. А. Яковлів каже, що „пропозиції” Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23 статтів **цілком вичерпуються...** жалованою царською грамотою загального змісту та 11-ма статтями з царськими резолюціями під ними від 27 березня 1654 року”³⁾. Якщо так (а це довів проф. А. Яковлів, аналізуючи відповідні документи⁴⁾), то „проект договору з 17. II. 1654 р.” не може входити в „остаточний текст договору 1654 р.”, прийнятий і затверджений (проф. Яковлів влучно каже про „ратифікаційний акт царської влади”⁵⁾ царем.

В зв'язку з тим, виникає питання про долю того документу з 23 статтями, що його, за підписом гетьмана і військовою печаттю (отже, в оригіналі), українські послы передали московському урядові. Оригіналу цього документу не збереглося. Ще р. 1709, коли Петро I наказав був розшукати його в архівах Посольського Приказу, цареві було донесено, що там його нема ⁶⁾. В Москві зберігся тільки переклад („списокъ съ бѣлорусскаго письма”)⁷⁾ тих статтів, який і був кілька разів видрукований в ХІХ ст.

Проф. Яковлів вважає, що „23 статті” (в українському перекладі), з підписаними під ними царськими й боярськими резолюціями, були передані послам, разом з іншими документами, 27. ІІІ. 1654 р.⁸⁾ Цю думку висловив свого часу Г. Карпов ⁹⁾. Але М. Грушевський не згадує „23 статтів” серед тих документів, що були передані послам 27. ІІІ. ¹⁰⁾. Зрештою сам проф. Яковлів у своїй давнішній праці про Переяславську угоду нічого не каже про передачу „23 статтей” послам¹¹⁾.

На нашу думку, твердження Карпова, повторене проф. Яковлевим, помилкове. „23 статті” з царськими й боярськими резолюціями не могли бути передані послам ні як частина основного тексту договору, ні навіть як звичайний документ. Як було вже зазначено, в сучасному своєму вигляді „23 статті” являють собою частково інструкції („наказ”) гетьмана посольству, частково петиції (чи пропозиції) гетьмана (або його послів) до царя, до того ще — в московському перекладі. Немає сумніву, що цей переклад був зроблений для Боярської Думи, резолюції якої, у звичайній формулі „государь указалъ и бояре приговорили”, збереглися на московському примірнику „23 статтів”, що знаходяться в архіві Польського Приказу. Чи копія цих статтів і резолюцій (приговорів) Боярської Думи була передана послам (для гетьмана) більш, ніж сумнівно. Про це свідчить і зміст і форма резолюцій. Наведемо кілька прикладів:

„Государь пожаловалъ по ихъ челобитью. **А про судей допросить. сколько судей**” (ст. 10).

„Указалъ государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей **объявить посланникамъ, съ кото-**

рого числа государь самъ и бояре, и ратные многіе люди съ Москвы пойдуть, а къ гетману не писать” (ст. 19).

„Допросить: въ какихъ мѣстахъ по рубежу стоятъ” (ст. 20).

Отговаривать ...А говорилъ гетманъ при нихъ, при судьѣ и при полковникахъ, и имъ о томъ говорить не доведетца” (ст. 21).

Так само і в деяких інших статтях: „сказать” (ст. 22), „допросить” (ст. 23). Нарешті, кінець документу: „Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгать въ государевы Черкасские города и мѣста, и тѣхъ бы сыскивать отдавали”. 12).

Отже, перед нами свого роду **протокол Боярської Думи**, що обговорювала українські пропозиції. Ясна річ, що **такого** документу гетьманові не могли послати. Він був призначений для внутрішнього московського вжитку і мусів залишитися в московських архівах. На підставі українського проекту договору („23 статті”) і приговорів Боярської Думи, а також наступних конференцій з українськими послами, й були складені жалована грамота 27. III. 1654 р. й „11 статтів” з указами царя, які й були передані гетьманові через українських послів. Саме ці два документи й складають **остаточний** московський текст договору 1654 року і являють (в оригіналі), мовляв, його **український** (для України призначений) примірник. „23 статті”, складені українським урядом за підписом гетьмана, поскільки були стверджені резолюціями Боярської Думи й іншими актами царського уряду, являють **московський** примірник договору і, як такий, мусили залишитися в Москві¹³).

Досить цікаве питання про **мову** актів українсько-московського договору 1654 року, зокрема жалованої грамоти 27. III. й „11 статтів”. На думку проф. Яковлева, „обидва акти були написані в Москві „бѣлорусскимъ письмомъ” і 27 березня 1654 року, передані козацьким послам”¹⁴). З цим важко погодитися. Немає жадного сумніву, що „11 статей” були перекладені на українську мову і в такому вигляді передані послам. Московський примірник „11 статей” має таку дописку: „Таково писмо дано посланникомъ. **Писано на столбцахъ бѣлорускимъ**

писмомъ, безъ дячей приписи. Писаль Степанъ, да Тимофей, да Михайла” 15). Натомість немає документального підтвердження, що царська грамота Військові Запорозькому була написана українською мовою. На чернетці грамоти, яка збереглася в московських архівах, написано: „Подпись думного дьяка Алмаза Иванова. Писана на харатьѣ; кайма безъ фигуръ, богословія и государево имя писано золотомъ. А на подписи напысано: Божією милостію великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ. Печатана новою печатью подъ гладкою кустодією. Писаль листъ Андрей Ивановъ” 16)

Якби ця грамота була складена (про переклад тут, очевидно, не можна говорити) українською мовою, то так само в українській мові були б написані інші жаловані грамоти, зокрема грамоти шляхті й переяславським міщанам. Зрештою, це був би дуже важливий прецедент у московській дипломатичній практиці, який, одначе, ніколи не повторився.

Отже, українсько-московська угода 1654 року була втілена в двох окремих і на перший погляд не однакових документах. В науковій літературі дискутовано було питання про те, що було **основним** актом договору: грамота чи „статті”. Можна погодитися з М. Грушевським, що „московський уряд вважав основним актом грамоту”; натомість „статті” були актом „допомічним, субсидіярним” 17). А втім, **обидва** акти були московською відповіддю на український проект договору („23 статті”) й, без сумніву, творять **одну** цілість. Про це свідчить передусім зміст цих документів. „Статті” продовжують й доповнюють грамоту. В грамоті сказано: „А о которыхъ о **иныхъ статьяхъ** (поза тими пунктами, що позначені в грамоті — **О. О.**) намъ... посланники били челомъ и подали нашимъ... боярамъ... статьи, и мы, великій государь, тѣхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью нашего царскаго величества изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями, да тѣ статьи съ нашимъ ц.в. указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу”...18). Зрештою, й сама грамота Військові Запо-

розькому побудована, як пропозиції (чи петиції) гетьмана й відповідь (резолуції) царя.

Царська жалована грамота Гетьманові й Військові Запорозькому, датована 27. III. 1654 р.¹⁹), була відповіддю на прохання гетьмана (в листі до царя з дня 17. II.): „Изволь Твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрѣпити на вѣки”²⁰). Згодом, у листі до послів з дня 21. III., гетьман нагадував, „чтобъ все по наказу было, и привилія е. ц. в. тотчасъ безъ всякого перевода чтобъ чрезъ вашу милость были присланы”²¹). Те-ж саме підкреслював генеральний писар Виговський у листі до Тетері з дня 12. III.: „когда, что даютъ, тотчасъ пусть дадутъ и привиліями утверждаютъ, не позволяючи ни мало въ продлѣніе.”²²). І це цілком зрозуміло. Жалована грамота царя була документальним актом, що урочисто стверджував не тільки конституційні **права** Війська Запорозького (а вкупі з жалованими грамотами іншим станам — цілої України), але й **зобов'язання** московського царя визнавати й додержувати цих прав. Це була та гарантія, якої український уряд вимагав від московських послів у Переяславі, і разом з тим ратифікаційний акт українсько-московської угоди (з боку царя).

Окрім загального ствердження всіх прав і привілеїв Війська Запорозького, „каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ”²³), жалована грамота визнає й стверджує козацьку станову юрисдикцію у всій її повноті: „и судитись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ.”²⁴). Далі грамота визнає 60-тисячний козацький реєстр („а число Войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60.000, всегда полное”²⁵), вільні вибори гетьмана („а буде, судомъ, Божимъ, смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволели Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя; а кого гетмана оберутъ, и о томъ писати къ намъ, великому государю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, великому государю, учинити, при комъ мы, великій государь, укажемъ”²⁶), всі маєткові права козацтва („имѣ-

ній казатцкихъ и земель, которые они имѣють для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему” 27).

Коли додати сюди ще жаловані грамоти українській православній шляхті 28), міщанству (жалована грамота переславському міщанству²⁹) мала бути, очевидно, зразком для інших міст) і духовенству (принципово питання про це було вирішено підчас березневих переговорів у Москві 30), але фактично грамота була видана трохи пізніше, того-ж року) — специфікація цих грамот цілком відповідала тогочасним поняттям про державу й становому устроєві Української Держави, — то ясно, що в жалованих грамотах і, зокрема, в грамоті Військові Запорозькому, не зважаючи на їх форму й етикетальну фразеологію, було визнано й стверджено суверенні права України. В жалованих грамотах, будь-що-будь, цілком збережено право державної репрезентації Війська Запорозького за всю Україну та її стани й доживотний характер влади гетьмана Війська Запорозького.

Дещо інший характер мала друга частина договору — „11 статтів”, датовані також 27 березня 1654 року 31). Хоч московський список цих статтів, що зберігся в архівах Посольського Приказу, приписує походження їх українському посольству („въ письмѣ, каково прислали... къ ближнимъ бояромъ... Войска Запорожского посланники...”),³²) немає жадного сумніву, що перед нами московський еляборат. „Статті в 11 пунктах — пише Грушевський — се московська перерібка матеріялу, зроблена в зв’язку з виготовленням жалувальних грамот: поміти ясно показують, що сі пункти вироблялися руками московських дяків паралельно з жалувальними грамотами, як доповнення до них...”³³). Проф. Яковлів також вважає, що „статті числом 11... не були складені послами В. Запорозького, а є відповіддю царя, разом із жалованими грамотами на проект договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня 34). Можна сказати навіть, що „11 статтів”, в їх сучасному вигляді, складено після визначення остаточного тексту жалованої грамоти Військові Запорозькому. Аджеж стаття 5-та про право дипломатич-

них зносин спочатку була в первісному тексті жалованої грамоти й лише пізніше перенесена до „11 статтів”. Більш того. Цей московський еляборат став потрібний тільки тому, що низка пунктів з українського проекту договору („23 статті”) ввійшла до жалуваних грамот. Таким чином, „11статтів” з царськими резолюціями на них були доповненням і безпосереднім продовженням Жалованої грамоти Військові Запорозькому.

Легко помітити, що до „11статтів” увійшли пункти договору здебільшого порівнюючи другорядного або тимчасового значення, які могли бути згодом змінені або відмінені, і саме тому вони не увійшли в рямці жалованої грамоти, яка повинна була залишитися непорушним основним законом українсько-московського союзу. Це були пункти про засоби утримання генеральної й полкової старшини (п. п. 2 і 3), військової армати (п. 4), про термін походу московського війська проти Польщі, до Смоленська (п. 7), про військо для охорони українсько-польського кордону після закінчення війни з Польщею (п. 8), про оплату козацького війська, яке буде послане поза межі України (п. 9), про засоби оборони України проти Криму (п. 10), про забезпечення оборони Кодака й Січі (п. 11). Всі ці питання були вирішені позитивно. Лише п. п. 9 і 11 викликали певні **неясності**, а перший навіть дискусію у формі довгого пояснення від імені царя,³⁵). Московський уряд особливо підкреслював, що на московське військо, призначене „для оборони” України й війни з Польщею („руськіє и нѣметськіє и татарськіє рати многіє”), „на тотъ ратной строй... роздана е государева казна многая”, а тому, „о жалованьѣ на Войско Запорожское говорить... не довелось”, тим паче, що підчас переговорів у Переяславі гетьман застерігав, що „они жалованье у государя просить не учнутъ” ³⁶). Тим самим московський уряд принципово відмовлявся від фінансової допомоги Україні у спільній боротьбі проти Польщі. Що ж торкається українських фінансових джерел, то цар указував, що вони йому невідомі („а что въ Малой Росіи въ городѣхъ и мѣстехъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству не вѣдомо”). Коли „Царского Величества дворяне доходы всякіє опишутъ и смѣ-

тятъ”, тоді „о жалованьѣ на Войско Запорожское по розсмотрѣнью царского величества, и указъ будетъ”. 37) Як відомо, підчас переговорів у Москві українські послі рішуче обстоювали свою вимогу, й цар врешті погодився „послать своего государева жалованья.. гетману и всему Войску Запорожскому золотыми”.38). Не зважаючи на те, що формально цей пункт не був вирішений згідно українських вимог, фактично царське рішення йшло лінією українських пропозицій і творило прецедент на майбутнє.

Подібною була й царська резолюція на домагання українського уряду про забезпечення оборони Кодака й Січі „кормами и пороховъ къ наряду” (п.ІІ): „О той статъѣ царского величества... указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ по сколку какихъ запасовъ въ тѣ мѣста посыльвано и сколку будетъ доходовъ в сборѣ на царское величество”.39). Отже, на думку московського уряду, постачання харчами й військовими припасами південного кордону України повинно було йти з українських джерел.

Проте, до „11 статтів”, окрім цих технічних питань, пов’язаних, головне, з умовами військового союзу й воєнними обставинами часу, увійшли ще два пункти принципового характеру й важливого державного значення. Український проект договору домагався повної фінансової й дипломатичної самостійності України. Перше питання викликало велику дискусію в Москві, але врешті було вирішене позитивно: „быти бѣ урядникомъ въ городѣхъ, войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникамъ, и доходы всякіе денежныя и хлѣбныя собирать на царское величество и отдавать въ его государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ царское величество пришлетъ”, при чому вони мають „надъ тѣми сборщиками смотреть, чтобъ дѣлали правду”. (п.І.)40). Таким чином, у справі збирання податків, цар зберігав за собою лише право контролю.

Ще більшого значення був пункт 5-й, присвячений дипломатичним зносінам України. Український уряд домагався права дипломатичних зносин з усіма країнами, з зобов’язанням „царскому величеству извѣщать” те, що „имѣло быть противно царского величества”. 41). Царська резолюція загалом визнавала це право: „пословъ о до-

брыхъ дѣлехъ принимать и отпускать.” Але „о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъотпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ”. 42). Отже, і тут московський уряд застерігав за собою право контролю. Звичайно, „которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать объ нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускать” 43). Лише „съ турскимъ салтаномъ и съ полским королем безъ указу царского величества не ссылатца” п.5) 44). Це обмеження до речі, цілком зрозуміле в умовах військового союзу й воєнного часу, подиктоване було, мабуть, тим, що Україна була перед тим частиною Речі Посполитої Польської, а крім того було добре відомо, що Богдан Хмельницький визнав свого часу протекторат турецького султана.

Нарешті, 6-й пункт „11 статтів” торкається питання про церковні маєтності. Як відомо, „ о митрополитѣ кievскомъ посланникомъ изустной наказъ данъ”, а „въ рѣчахъ послы домагались, „чтобъ царское величество... велѣлъ дать на его (митрополита) маєтности” грамоту. Царська резолюція була: „митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маєтности ихъ, которыми они нынѣ владѣють”, видати „государскую жаловалную грамоту”. 45).

Якщо п.6-й „11 статтів” мав по суті довідковий характер і ввійшов до „11 статтів”, головне, тому, що з певних причин сама жалована грамота митрополитові тоді не була ще вислана, то факт включення п.1-го й особливо п.5-го до „11 статтів” промовляє за те, що в цих важливих питаннях московський уряд волів залишити за собою на майбутнє вільну руку, а тому й не включив їх (зокрема п.5) до жалованої грамоти. Але, з другого боку, це дало можливість українському урядові цілком знехтувати всі ті обмеження, що були вміщені в царських резолюціях на ці статті.

Форма українсько-московської угоди 1654 року викликала чимало неясностей і непорозумінь в історіографії. Деякі дослідники (головне, російські), на підставі формальних даних, заперечували договірний характер угоди, а цим самим відкидали думку про рівноправність сторін, що її

уклали. Але українська історіографія завжди дивилася на українсько-московську угоду 1654 року, як на **договір**. Костомаров казав про „Переяславський договір”⁴⁶). Грушевський підкреслює, що „новіші історики й правники признають, що незалежно від формальної сторони... те, що почалося в Переяславі і закінчилося в Москві, мало характер договору і за договір самою московською стороною признавалося...⁴⁷). В московських офіційних актах XVII-XVIII ст. угода 1654 року називається „Переяславським договором” (1659), „договорними статтями” (1663-1669) „постановленими пунктами” (1711), „трактатом” (1722), „предложенными и рѣшительными договорными пунктами” (1722), „Хмельницького договорами” (1722), „договоромъ Б. Хмельницького” (1722), тощо⁴⁸). Договірний характер українсько-московського союзу 1654 року підкреслюється в численних українських офіційних актах XVII-XVIII століття, у творах української політичної думки того часу, нарешті, в українській політичній традиції. Так само дивилися на це закордоном. Шведський король Карл Густав у листі до Богдана Хмельницького дня 15.VII.1656 р. писавь „Ми знали, що між великим князем московським і народом запорозьким зайшов певний **договір**”...⁴⁹). Докладна аналіза форми й змісту Переяславського договору, зроблена проф. Яковлевим, не залишає жадного сумніву, що „ акт 1654 року є дійсно договір між Військом Запорозьким та Москвою.”⁵⁰). Форма Переяславської угоди, звичайно, відповідала відносинам і поняттям того часу й, головне, неоднаковому державному устроєві Московщини й України й відмінному характерові влади їх володарів — царя, абсолютного монарха, і гетьмана — вождя (dux) Війська Запорозького, яке виступає, як репрезентант Української Держави.

На форму Переяславського Договору 1654 року великий вплив мав Зборівський договір 1649 року.

Р. 1922 М. Грушевський зазначив „факт цікавих подібностей”, „статтей 1654 р., предложених московському правительству”, „з Зборівськими пунктами 1649 р.”⁵¹). І це торкається не тільки змісту деяких „статтей” (перші два пункти „23 статтей” 1654 р. відповідають першим пунктам Зборівської угоди 1649 р., зокрема 1 і 2 статтям „Puncta o potrzebach

Woyska Zaporozkiego” 52), але й форма обох цих договорів. Можна цілком погодитися з М.С. Грушевським і А.І. Яковлевим, що „московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору Війська Запорозького з польським королем” 53). Грушевський каже, що Зборівський трактат „в українсько-московсько-польських переговорах 1653 р. став нормою полагодження козацько-українських потреб” й разом з тим „серія деталей військового устрою”, що, як „архаїчний пережиток колишніх „ординацій Війська Запорозького” силою інерції... перейшли до Зборівського трактату”, „примішалися і до переговорів старшини з Москвою” 54). Зрештою сам український уряд підказав Москві цю форму. Не дарма ж посли привезли з собою до Москви акти Зборівської угоди⁵⁵). „При тих поглядах на форму й букву, які існували в Москві, — пише проф. Яковлів, — цілком природно було, що московські дяки не зважилися запропонувати цареві іншу форму, якої вжив польський король... Московська канцелярія, складаючи договір з В. З., вжила тієї форми, якої вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть в деталях. Отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували статті, а крім того, дано жаловану грамоту, подібну формою до Зборівського привілею”⁵⁶).

До цього можна додати, що „23 статті” українського уряду 1654 року відповідали Зборівським „Puncta o potrzebach Woyska Zaporozkiego”⁵⁷), царська жалована грамота 27.III.1654 р. — королівському привілеєві Війську Запорозькому 18.VIII.1649 р., а „11 статтів” 1654 р. — „Деклярації ласки короля й.м., даній на пункти прошення Війська Запорозького” 1649 року, яка, до речі, також мала 11 статтів⁵⁸).

Договір 1654 року, в його московській редакції, не дістав ратифікації українського уряду. Грушевський підкреслює, що „Гетьман... і старшина не прийняли ні статей, ні грамоти” 59). Ці акти не були опубліковані на Україні. Вже після смерти Богдана Хмельницького на Чигиринській Раді 25.VIII. 1657 року, як оповідає московське звітження „старшина... і військо... говорили поміж себе... щоб гетьманич (Юрій Хмельницький) і писар (Виговський) показали всьому війську всі ті статті, котрих просили у царя Богдан Хмельницький і все Військо через своїх посланців —

бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове чолобиття великий государ пожалував"; наступного дня було „вчитано на раді статті, прислані від царського величества за чолобиттям гетьмана і всього Війська з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею”⁶⁰). Богдан Хмельницький визнавав цей договір лише постільки, поскільки він відповідав переяславським умовам і чигиринським вимогам українського уряду⁶¹). Всі обмеження суверенних прав України, встановлені московськими актами 27.III.1654 року (зокрема щодо права закордонних зносин і виплати данини цареві), „не були здійснені і залишились мертвою буквою”⁶²).

В літературі вже не раз було порушено питання про те, що назва українсько-московської угоди 1654 р. — „Переяславська” — дещо невідповідна: остаточно договір був оформлений у **Москві**. В зв’язку з тим, пропонували назвати його „Московським”⁶²), або „Переяславсько-Московським”, або — взагалі відмовитися від локальної дефініції.⁶³)

Ми вживаємо, однак, **традиційної** назви „Переяславська угода”. То правда, що вперше термін „Переяславський договір” з’являється в Москві, р. 1659⁶⁴) й що **писаного** трактату в Переяславі р. 1654 не було складено. Але немає сумніву, що **основні** умови договору було узгіднено вже в Переяславі⁶⁵), й лише конкретні й технічні питання були вирішені підчас московських переговорів. Ще важливіше те, що Богдан Хмельницький вважав себе зв’язаним **тільки** тим, що було договорено в Переяславі. Це й дає нам підстави залишитися при старій і всім зрозумілій назві.

IV

ОЦІНКА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ 1654 р.

Переяславська угода 1654 р. не знайшла собі одностайної оцінки в науковій — історичній та історично-правничій — літературі. Найбільш розбіжностей і навіть протилежностей викликала **правна** дефініція Переяславської угоди. Тут думка дослідників вагається поміж концепцією цілковитої інкорпорації України Московщиною за Переяславською угодою — й концепцією звичайного мілітарного союзу двох самостійних і незалежних держав. Всю різноманітність думок дослідників можна звести до двох основних груп:

Перша, репрезентована здебільшого російськими дослідниками, твердить про з'єднання або принаймні більш-менш тісний зв'язок двох нерівноправних країн; і

Друга, розроблена переважно українськими вченими, обстоює договірні відносини двох більш-менш самостійних і незалежних країн.

До першої групи належать концепції **інкорпорації** України Росією, **повної** (Д. Одинець, В. Мякотін у пізніших працях) або **неповної** (І. Розенфельд), **автономії** України в складі Московського царства, а згодом Російської імперії (бар. Б. Нольде та інші).

До другої групи належать концепції **реальної унії** двох держав — України й Московщини (М. Дьяконов, О. Попов), **персональної унії** їх в особі московського царя (В. Сергеевич, Р. Лашенко та інші), **васалітету** (Коркунов, В. Мякотін у своїх перших працях, Сокольський, М. Покровський, почасти М. Грушевський, почасти проф. Крип'якевич, акад. М. Слабченко, проф. Л. Окіншевич, проф. Я. Яковлів у раніших своїх працях та інші), **протекторату** (почати М. Грушевський, почасти проф. Крип'якевич, почасти Д. Дорошеко, проф. Б. Крупницький, проф. Я. Яковлів, в пізніших працях, до повної міри В. Липинський), **псевдопротекторату** (др. Б. Галайчук), **мілі-**

тарного союзу двох держав, України й Московщини, скріпленого протекцією московського царя (В. Липинський, проф. І. Борщак, почасти проф. Яковлів, др. С. Іваницький та інші) 1).

В сучасній українській історіографії найбільш поширені концепції васалітету-протекторату й мілітарного союзу. Цілком слушно каже проф. Л. Окіншевич, що „васалітет і протекторат у відносинах двох держав є формально близькими одна до одної”²). Тої ж думки й проф. Яковлів, який підкреслює також, що „...васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародньому житті, надто в формі чисто номінальної залежності, за якої залежність васальної держави обмежувалися лише вживанням певних титулів монархом з союзом та виплатою або просто обіцянкою виплати грошевої данини-трибуту”³). На думку проф. Яковлева, „за буквальним змістом договору, відносини між Україною та Московією дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату”⁴).

Аналізуючи цілий комплекс українсько-польських і українсько-московських відносин за Хмельниччини, В. Липинський прийшов до висновку, що „його (Б. Хмельницького) умова з Московією в р. 1654-м була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й заключенням для визволення України з під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною”⁵). Тому Липинський вважає Переяславську угоду 1654 року за „мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату...”⁶). Проф. Яковлів також визнає, що „всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на цей договір, як на звичайний, йому знайомий, договір протекції, які він не раз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав...”, але „через те, що Україна, коли укладався договір 1654 р., була далеко слабша, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції”, хоч „фактично ця залежність... виявлялась дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького”, а „в дальші після складання договору роки, надто в останній рік життя Б. Хмельницького (1657), в міру посилення дер-

жавної могутності України, ця залежність стала чисто номінальною...”, і „в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава”⁷).

Коли зважити на специфічні завдання й особливості історичної й правничої науки й пригадати найновіші публікації молодших представників останньої (др. Б. Галайчук⁸), др. С. Іваницький⁹), можна сказати, що оцінка Переяславської угоди 1654 року в сучасній українській науці є **більш-менш одностайна**¹⁰).

Два основні погляди на Переяславську угоду — український і російський — залишаються й надалі. В основі їх лежить глибока відміна національно-державних інтересів України й Московщини підчас укладення угоди й розбіжність їх політичних цілей після того. Саме „в цій розбіжності відносин обох контрагентів в їх поглядах на Переяславську умову, як на форму тимчасову, яку можна потім змодифікувати й змінити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин”¹¹). Зрештою правна дефініція українсько-московської угоди 1654 року, навіть, коли б наука мала одностайну думку щодо неї, ще недостатня для історичної оцінки Переяславського договору. Щоб „вияснити дійсно юридичну природу договору 1654 року та реальні взаємовідносини, що утворились в наслідок договору, треба взяти на увагу не тільки буквальный зміст договору, але й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значення має також і оцінка договору, що давали йому сторони та їхні сусіди” — пише проф. Яковлів¹²). Отже, щоб належно визначити й оцінити Переяславську угоду, треба подивитися, як вона виглядала не тільки в довірчих актах, але і в історичній дійсності.

Що-ж нового внесла Переяславська угода в державно-політичне становище України? Насамперед треба ствердити, що Україна й після 1654 року залишилася окремою, самостійною державою, з власним головою держави — гетьманом, обираним доживотно й навіть з виразною тенденцією спадковості та династичності його звання та влади, з власним урядом, власним військом (до речі, одним з найкращих в Європі), власною зовнішньою політикою (обмеження Переяславської угоди щодо зносин з Поль-

щею й Туреччиною не були запроваджені в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов'язок доходи з міст передавати „в государеву казну” залишився тільки на папері), нарешті з власним церковним і культурним життям. Дуже важливо, що всі обмеження української суверенності, зазначені в угоді (власне, в царській грамоті Військовій Запорозькому і в „11 статтях”) не були визнані Богданом Хмельницьким, а що головне, московський уряд, очевидно, не вважав це за порушення угоди з боку гетьмана. Єдиною ознакою, символом зверхності московського царя на Україні був його новий **український** титул — „цар Малия Росії, великий князь Київський, Чернігівський” — і присутність московського війська в Києві¹³).

Головною ознакою суверенності Української Держави була особа **гетьмана**, як голови держави та її уряду. В його руках уся повнота державної влади і щодо внутрішніх справ держави, і щодо зовнішньої її політики, яку він провадить самостійно і незалежно. Влада гетьмана ще більш зростає після 1654 року. Він і надалі залишається „государем і гетьманом” Української (Руської) Держави. В українських офіційних документах його називають: „государ”, „зверхній владца і государ отчизни нашої”, „зверхній властитель”, „рейментар”¹⁴). Його зверхність і владу визнають вище українське духовенство й вища українська шляхта. Він — „нашей землі начальник і повелитель”, як називає гетьмана митрополит Сильвестер Косів¹⁵). Він — „Ясновельможний, Достойний Пам'яти, Його Милість, Пан Хмельницький, Гетьман великий, Оборонець віри нашої православної”, як згадує про Богдана Хмельницького вже після його смерті лідер української шляхти князь Степан Святополк-Четвертинський, підкоморій Брацлавський¹⁶). Він — „Illustrissimus Dux” (Найсвітліший Князь), як титулюють гетьмана чужоземні володарі¹⁷).

В листі до господаря Валахії Щербиня з дня 18. червня 1657 року Богдан Хмельницький називає себе: „Clementia divina (з Божої ласки) Generalis Dux Exercituum Zaporoviensium”¹⁸). В листі до курфюрста Бранденбурзького Фридриха Вільгельма з дня 21. червня 1657 року

гетьман підписується „Dux Cohortum Zaporoviensium”, називаючи себе „приятелем курфюрста”¹⁹).

„Як цар у своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з яра визволив” — казав Виговський московському послові (як нотує це посол князя Трансильванії — Шебеші 28. червня 1657 року)²⁰). Гетьман Пилип Орлик, у своєму „Виводі прав України” (1712 р.) пише, що Богдан Хмельницький „утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана Війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому...”²¹).

Як же дивилися на Переяславську угоду на Україні й поза межами її?

Сучасну й цілком авторитетну українську оцінку Переяславської угоди подає відомий маніфест українського уряду до європейських держав р. 1658. „...Не з іншої причини прийняли ми **протекцію** (Protectionem) великого князя Московського, як тільки на те, щоб з Божою поміччю зберегти для нас і наших нащадків ту свободу, що її ми здобули зброєю і освятили нашою, стільки разів пролитою кров’ю ...З огляду на зв’язок релігії й на те, що наше підданство було свободне й добровільне, ми сподівалися, що воно буде справедливе, і буде спиратися на добрій і щирій дружбі з нами, не чигаючи на нашу свободу, і ми навіть сподівалися, що вона, згідно з їхніми обіцянками, буде щораз більше зростати”²²).

Не зважаючи на сумний досвід українсько-московських взаємин після укладення Переяславської угоди і явне порушення Москвою цього договору, український уряд і за Хмельницького, і після нього волів зберегти союз з Московщиною. Б. Хмельницький, укладаючи 1655 р. військово-конвенцію зі Швецією, ворогом Москви, заявив, що союз з Москвою, як корисний для України, залишається в силі²³). Це яскраво виявилось і в Корсунській угоді України зі Швецією, 6.X. 1657. року. Складаючи договір „союзу і воєнної спілки” зі Швецією, український уряд застеріг, що зобов’язання цього договору в кожному разі виключають „світлішого князя Московського, з котрим Вій-

сько Запорозьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно"²⁴). Навіть у Гадяцькій угоді з Польщею 6.IX. 1658 року, вертаючи, як самостійне Велике Князівство Руське до складу Речі Посполитої, Україна застерігала, що „коли б станам Коронним і вел. кн. Литовського прийшлося почати війну з царем московським, Військо Запорозьке до такої війни не буде притягнене”, й лише „коли б цар не хотів вернути провінції Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили Коронні, Вел. кн. Литовське і військо Руське Запорозьке під регіментом гетьмана, і воювати"²⁵).

Тільки одверта воєнна агресія Москви проти України восени 1658 року примусила український уряд стати на шлях розриву українсько-московського союзу. В маніфесті до всіх держав від жовтня 1658 року Військо Запорозьке, наводячи численні факти московської перфідії, заявляло: „Так виходять назовні підступ і обман тих, що, без жадної нашої провини, насамперед нашою домашньою і громадянською війною, а потім одверто вже власною зброєю приготовляли нам ярмо неволі. Для належного розуміння цього доводимо нашу невинність і з молитвою про Божу поміч заявляємо, що ми були і є тепер змушені далі твердо стояти при нашій законній обороні та просити сусідів про допомогу в обороні нашої свободи... Не ми винні за ту війну, що тепер розгорілася, й не ми причиною того, що, будши й бажаючи далі бути вірними Великому Князеві (цареві Московському), ми приневолені були взятися до зброї"²⁶).

Дуже цікава оцінка Переяславської угоди 1654 року українськими державними діячами Мазепинської доби. Та доба взагалі високо оцінювала діяльність Богдана Хмельницького²⁷) й свої національно-визвольні змагання пов'язувала безпосередньо з великою українською революцією 1648 року. Відгуки цього знаходимо в численних державних актах Гетьмана Івана Мазепи, в писаннях його антагоніста Петрика, в літературних творах, в різних документах того часу. Яскравим пам'ятником такого ставлення до Хмельниччини є відома преамбула до Бендерської Конституції" 5. квітня 1710 року²⁸).

Чимало уваги присвячує Переяславській угоді і вза-

галі українсько-московському союзові 1654 року гетьман Пилип Орлик. У маніфесті до європейських урядів з дня 4 квітня 1712 року гетьман писав: „Всім відомо, що Ясновельможний Гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю Московському цареві (...a Soumis le peuple ruthene et la Nation Cosaque au Czar Moscovite) І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович підтвердив клятвою охороняти на вічність **під своєю протекцією** козацьку націю й руський народ”. Але — продовжує П. Орлик — „всі знають, що після смерті Ясновельможного Гетьмана Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтвержені в свій час нею самою; Московський цар хотів закріпити в рабство вільний руський народ” 29).

В своєму славнозвісному трактаті „Вивід прав України” (1712 р.) Орлик дав блискучу аналізу Переяславської угоди 1654 року: „Найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України — пише П. Орлик — є урочистий **союзний договір**, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Богданом Хмельницьким і Станами (les Etats) України, з другого боку. Трактат цей уложений в 1654 році і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському військові свої твердині й злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні. Однак козакам залишили тілько суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України” 30).

Григор Орлик, помічник свого батька й продовжувач його діяльності й традиції, писав у своєму „Мемуарі” для короля Франції Людовика XV з дня 12 лютого 1741

року: „Ваша Величність знає певно, що Козацька нація під Гетьманом Хмельницьким після довгої війни з Польщею, відокремилася від цієї республіки... Гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечити її безпечність протекцією Росії, під яку він і став на умовах, найкорисніших для своєї нації”³¹).

У своїх „Замітках про Україну і Козаків”, які проф. Боршак вважав за фрагменти Історії України, Григор Орлик писав: „В ім'я прав своєї нації Хмельницький повстав проти Корони (польської), яку Господь Бог покарав невдачами, бо Хмельницький був геніальний вождь і стояла за ним ціла Козацька нація, віруючи в справедливість своєї справи... Після 10 років (sic!) війни, що рознесла ім'я козаків по всьому світі — Хмельницький прийняв опіку московського царя для краю і нації з усіма правами вільної нації. Але перфідія московського царя була причиною, що негайно після смерти Хмельницького права Козацької Нації почали нарушатися москалями, й тоді цей народ, для якого свобода дорожча за все на світі, повстав і довго тягнулася війна на Україні...”³²

Для діячів Мазепинської доби Переяславська угода 1654 року була немовби прототипом українсько-шведської угоди 1708 року. Замість московського царя виступає король Швеції, який „раз назавсіді прийняв цей нарід (руську націю) і Запорозьке Військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо”³³). І Бендерська конституція стверджувала вічний протекторат королів шведських над Україною³⁴).

Взагалі Україна XVIII ст. добре розуміла характер Переяславської угоди 1654 року. І уряд Української Держави, і широкі кола громадянства знали, що союз України з Московщиною, створений Переяславським договором, був союз „вільного з вільним” і „рівного з рівним”. Гетьман Дем'ян Многогрішний з приводу Андрусівської угоди 1667 р., яка, між іншим, передбачала повернення Києва Польщі, казав московському посланцеві Танєєву: „Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддалися задля одної віри. Коли Києва й інших українських горо-

дів йому не треба, і він їх віддає королеві, то ми поглядимо іншого володаря”³⁵). Майже дослівно повторює це Петро Іваненко (Петрик) згодом гетьман Ханської України³⁶), в своєму листі до кошового отамана р. 1692: „московські цари... не черезъ мѣчь насъ обняли, але доброволне для вѣри христіанской предкове наши имъ поддалися³⁷). Григорій Покас, військовий канцелярист, у своєму „Описаніи о Малой Россіи” 1751 року, підкреслює, що Україна „къ Россійскому государству **благосклонно** присоединилась”³⁸). Григорій Полетика каже про „добровільне підданство, засноване на договорах, учинених Богданом Хмельницьким і всім Малоросійським народом”³⁹).

Семен Дівович, перекладач Генеральної Військової Канцелярії, автор славнозвісного „Розговору Великоросії з Малоросією” (1762), вкладає в уста України такі слова:

„Не тебѣ, Государю твоему поддалась...

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.

Но Государь твой и мой общій повелитель”⁴⁰).

Українська традиція Переяславської угоди знайшла собі яскраве втілення в „Історії Русів”. Вона проходить крізь увесь вікопомний твір української національно-державницької думки. „Извѣстно всему свѣту, что народъ Рускій съ своими козаками, бывъ сначала народомъ самодержавнымъ, т. е. отъ самого себя зависимымъ... со единился съ Московією добровольно и по одному единовѣрству, и, сдѣлавъ ее таковою, какова она теперь есть, отъ нея попираемъ и озлобляемъ нынѣ безсовѣстно и безстыдно”⁴¹).

Ідея самостійності України й суверенності Української Держави живе в найширших колах українського народу XVII-XVIII ст., починаючи від голови держави — гетьмана й кінчаючи звичайним козаком. Гетьман Іван Самойлович говорить про „наше **государство**” і дбає про „расширеніе предѣловъ” його⁴²). Петро Іваненко укладає р. 1692 союзний договір з „Государством Крымским” від імени „Государства Малороссійского”⁴³). Полтавчани (старшина й міщанство), які скаржаться гетьманові Мазепі (р. 1690) на утиски з боку переселенців з Правобережжя, обурюються, що таке діється не „в **безпанской** (бездер-

жавній) „и в безправной землѣ”⁴⁴). Рядовий козак Новгородсіверського села Юхнова р. 1721 оповідає про те, „як була руїна в наших малоросійских городах на ляхов”. і як „ксензи з панства сего зишли в Полщу”⁴⁵). І коли в далекому Китаї (Пекін) вмирає український чернець (р. 1770), на його надгробку зазначають, що він „родомъ изъ Королевства Малоросійскаго полка Нѣжинскаго”⁴⁶).

Саме на цьому ґрунті — ґрунті української державности, хоч і пригніченої московським імперіялістичним централізмом, що зламав Переяславську угоду, зроста ідея державної „нації малоросійської”, характерна для Лівобережної України XVIII століття.

Самостійний характер Української держави визнавала й Москва, як підчас Переяславських переговорів, так і пізніше. Московська формула: „Янъ Казимиръ король... клятву свою, на чемъ присягалъ, переступилъ, а поданныхъ своихъ, васъ православныхъ християнъ, тѣмъ отъ подданства учинилъ свободными”⁴⁷), — була своєрідним, але безперечним визнанням самостійности й незалежности України. Провадячи пересправи в Переяславі, московський уряд вважав, „Гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское съ городами и съ землями отъ королевского подданства, переступленіемъ присяги его, свободными”⁴⁸). Ми вже згадували за формулу Статейного списка Бутурліна: „Государево Московское Государство и Войска Запорожского Украина”⁴⁹. Підчас переговорів у Москві московський уряд, без сумніву, визнавав за гетьманом Війська Запорозького право репрезентації всіх станів України, й саме на його клопотання було видано тим станам царські жалувані грамоти. „Підданство” Гетьмана й Війська Запорозького, разом з цілим українським населенням тут нічого не міняло. Проф. Яковлів слушно зауважив, що термін „нашого царского величества подданий”, як називав цар гетьмана після 1654 року, в Москві вживалося „до царів, чи володарів держав і земель, що вступали у договірні відносини з московським царем, шукаючи у нього протекції, охорони від ворогів”⁵⁰). В поняттях тогочасного міжнароднього права, „суверен, що знаходиться під протекцією”, не перестає бути сувереном⁵¹). Тому не дивно, що й пізніше москов-

ський уряд визнавав існування окремої Української Держави. Приміром, р. 1666 московський воєвода в Стародубі, стольник Кирило Хлопов писав: „а въ **Малороссійскомъ Государствѣ**, городѣ Стародубѣ...”⁵²).

Звичайно, Переяславська угода 1654 року внесла де-що нове в **правний** титул українсько-московських відносин. Україна визнала протекцію московського царя. В одній з московських грамот 1654 року (київським цехам) здибуємо таку формулу: „Какъ по милости Божіи учинились подъ нашею государскою високою рукою великіе княжества Кіевское и Черниговское, и Гетманъ Богданъ Хмельницкій, и все Войско Запорожское, и вся Малая Русь”⁵³). В зв'язку з тим, сталися важливі зміни в титулі московського царя, який відтоді почав іменуватися царем „Великія и Малыя Россіи”, що М. Грушевський влучно назвав „так би сказати **українським** титулом” царя⁵⁴), а В. Прокопович каже, що цей титул „неначе було піднесено цареві з українського боку”⁵⁵).

Наа думку проф. Яковлева, в той час „почала виявлятися нова ідея, нова концепція в зв'язку з договором 1654 року... ідея повороту до московського царя „прародительской отторгнутой отчины, Кіева”⁵⁶), з чим пов'язане з'явлення в титулі царя додатку „великій князь Кіевскій, Черниговскій”⁵⁷). Ця ідея пізніше замінила собою в очах московських самодержців ідею договору 1654 року, цю єдину історично правдиву основу московсько-українських відносин”⁵⁸).

Це, справді, так, але ідея „Київської спадщини” було зовсім не нова в московській династичній і державній політиці. Ще з часів Івана III московські Рюриковичі зголосили свої „права” на руські землі Великого Князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої Польської, отже, на всі землі колишньої Київської Держави. В XVI столітті ця ідея стала практичною програмою московської теорії III Риму⁵⁹), й хоч, московська „Смута” початку XVII століття завдала великого вдару цій теорії, а ще більш небезпечним для неї було відродження Української Держави в 1648 році⁶⁰). Переяславська угода відкривала перед московською політикою нові й далекосяглі перспективи й — що найголовніше — давала ре-

альні можливості для їх осягнення. Українські, а незабаром і білоруські землі старої Київської імперії переходять під зверхність московського царя. Тільки поволи Москва висуває цей проєкт на передній плян. Чимало прислужилися до цього й деякі українські кола, зокрема дехто з покозаченої шляхти й світського духовенства ⁶¹).

Богдан Хмельницький спочатку не ставився до цього вороже, бо-ж воно, до певної міри, сприяло його головній меті — посварити Москву з Польщею, послабити силу Речі Посполитої й зібрати докупи всі українські, а то й білоруські землі під владою Війська Запорозького ⁶²). Але згодом він почав розуміти небезпеку цих московських зазіхань.

Мабуть саме сумний досвід українсько-московського союзу 1654 року вплинув на те, що в майбутньому український уряд надавав більше уваги й значення питанням титулятури. Не дарма в українсько-шведській угоді 1708 року, як подає П. Орлик у „Виводі прав України”, було застережено, що шведський король, протектор Української держави, не може привластити собі ні титулу князя України, ні гербу Української держави (п. 5)⁶³).

В. Прокопович у своїй дуже цінній, але, на жаль, незакінченій і досі ще неопублікованій праці „Печать Малороссійская”⁶⁴) звернув увагу, що цар Олексій Михайлович вживає нового — українського — титулу, починаючи з 9. II. 1654 р., лише в своїх **українських** актах. В актах урядових для Московської держави і в наказах „всяких чиновъ людянь Московского государства” цар „уперто й систематично тримається старої, віками виробленої титулятури „Всея Руси самодержец”. Приміром, „наказ відповідній московській установі про „отпускъ” українських послів з 19. III. 1654 р. дається іменем царя і великого князя „всея Русі”, але тут же в інструкції думному дякові Алмазу Іванову про авдієнцію українського посольства „говориться, що він має представляти те посольство, складаючи від нього чолом „всея Великія и Малыя Россіи самодержцу”. „Спеціальна печать московських царів, яку вживано лише при зносинах Москви з Україною — пише Прокопович — свідчить про ставлення Москви

до Війська Запорозького, як до окремого від Московського царства організму державного, й про певний зв'язок України з Москвою, так само, як окремі печаті імператорів Священної Римської Імперії для королів Угорського та Боремиського свідчать про самостійне існування цих королівств у складі імперії"⁶⁵).

Як відомо, зносили Москви з Гетьманом Війська Запорозького, як і з чужоземними монархами, відбувалися через Посольський Приказ, московське міністерство закордонних справ. „Але зносили ці — пише проф. Окіншевич — були настільки часті й предмет цих зносин був настільки особливий, що скоро на Москві прийшли до думки про потребу відділити їх від апарату Посольського Приказу і зосередити в спеціально для того організованій установі”. — Прикази „Малые Россії” (зогодом „Малоросійський Приказ”), що був утворений р. 1663. Проф. Окіншевич зазначає, що Малоросійський Приказ „не став в ряді Московських Приказів, які віддали й керували певними територіями (як от Прикази Сибірський, Смоленський, тощо)”, бо „безпосередньо керувати Україною, яка мала свій державний апарат, Росія не могла.” На думку проф. Окіншевича; „Приказ „Малыя Россії” був по суті другим приказом для керівництва міжнародними зносинами, що стояв поруч „Посольського Приказу”, але „не був підпорядкований останньому”⁶⁶). Це, справді, було так. Але до цього треба додати, що Малоросійський Приказ зовсім не заступав Посольський Приказ, а мав свої соціальні функції⁶⁷). Дипломатичні зносили України з Московщиною і далі відбувалися через Посольський Приказ⁶⁸). На нашу думку, Малоросійський Приказ був свого роду московським **міністерством в справах України**, мовляв, канцелярією московського царя, як царя „Малыя Россії”. До такого розподілу функцій двох окремих і незалежних одна від одної установ спричинялася державно-правна подвійність українсько-московських відносин у другій половині XVII століття.

В. Прокопович підкреслює, що грамоти до українських гетьманів Москва завжди печатала великою печаттю і червоним воском, тоді, як грамоти до кримського хана та князів Південного Сходу звичайно мають на собі печать

меншу й чорного воску. На думку Прокоповича, „пишний титул” „великого государской печати и тайныхъ царскихъ дѣлъ оберегателя”, що заступав давнього царського „печатника”, „був створений спеціально для зносин з чужоземними монархами й гетьманом Війська Запорозького”⁶⁹).

Дуже важливо, що й надалі Україна була відокремлена від Московщини державним і митним кордоном, московські купці, що приїздили на Україну, мали платити мито, як і чужоземні купці, українським купцям не можна було вільно торгувати в Московщині, а росіяни аж до 1709 року не могли набувати собі маєтки на Україні.

Досить правдиво зрозуміли характер і значення Переяславської угоди закордоном. Проф. Яковлів каже, що „чужоземні держави та монархи трактували Україну, як вільну, самостійну, окрему від Москви державу, гетьмана — як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу або протекції в тодішньому розумінні чисто номінальної, що не перешкождала вести з Україною дипломатичні зносини, як з повноправним суб’єктом міжнародного права...”⁷⁰). Величезний матеріал, зібраний українськими (й не-українськими) дослідниками Хмельниччини, зокрема М. Грушевським в IX томі „Історії України-Руси”, не залишає жадного сумніву щодо повної незалежності міжнародної політики Української держави після 1654 року та самостійної й вирішальної ролі України в політичних подіях того часу на Сході Європи. Зріст Української держави, зміцнення гетьманської влади й піднесення державного й особистого авторитету Богдана Хмельницького давали чужоземним урядовим колам і громадській opinio досить підстав для правдивої оцінки Переяславської угоди 1654 року.

Мабуть найкраще зрозуміли це в Швеції. Шведський король Карл X Густав писав Б. Хмельницькому 15 липня 1656 р.: „Ми знали, що між великим князем Московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й непопорушною... Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть великого князя Московського, ввійти в листування з Вашою Світлістю”...⁷¹).

Дуже цікаві з цього погляду т. зв. „шведські проекти” щодо майбутнього державно-політичного стану України, її місця в системі східньо-європейських держав та майбутніх українсько-шведських відносин (датуються приблизно кінцем 1655 р. — 1656 роком). Подаючи кілька можливих варіантів устрою Української держави, вони всі визнають Україну вільною й окремою державою („вольнымъ и удѣльнымъ статомъ” або „Рѣчью Посполитою Козацкою”) й навіть не згадують про її союз з Московією⁷²). Корсунський союзний договір зі Швецією 6 жовтня 1657 року (підписаний вже за Виговського, але підготований Хмельницьким визнавав Україну за „народ вільний і нікому не підлеглий” („pro libera gente et nulli subjecta”)⁷³).

Це була загальна опінія тогочасної Європи. Так дивилися і в Австрії, посол якої до Богдана Хмельницького р. 1651 — архієпископ барон Порчевич — називає Україну „славною й войовничою Республікою”⁷⁴), і в Трансильванії, і в Пруссії (Бранденбург), і в Молдавії та Валахії, і в Туреччині та Криму, і в інших країнах.

За дослідями проф. Борщака, знаємо, що французькі урядові кола й громадська опінія оцінювали Переяславський договір, як мілітарний союз між Україною й Московщиною, й добре розуміли, що він був потрібний Хмельницькому лише як тимчасова передишка в змаганнях з Польщею⁷⁵). Добре поінформований „Theatrum Europaeum” сповіщав про те, що головна мета Хмельницького бути самому володарем України і в ній панувати („Indem er anderst nicht gemeynet als ueber die Ukraine selbst ein Herr zu seyn und darinnen zu dominiren”), що цар, всупереч союзній угоді, хотів заволодіти всією Україною і це викликало конфлікт між ними і звернення Хмельницького по допомогу до Туреччини⁷⁶). Ще краще розуміли в Польщі, що Хмельницький прагне утворити на Україні „осібну державу” і польський уряд застерігав Хмельницького, що „той його спосіб переходу від одної до другої „протекції” не забезпечить йому незалежності”⁷⁷).

Історична доля Переяславської угоди й українсько-московського союзу досить відома, й ми не будемо в

цьому нарисі спинятися на цьому докладніше. Якщо безпосередні цілі угоди — мілітарні й політичні — були так чи так здійснені, а визначені в московській редакції договору обмеження українського суверенітету не були запроваджені в життя, то „дальші політичні цілі обох сторін... були абсолютно різні” й тому „обидві сторони стали різно, кожна по своєму, Переяславську угоду інтерпретувати”⁷⁸). Український уряд твердо й послідовно стояв на позиціях „фактичної української державности”⁷⁹). Саме на роки після Переяславської угоди припадають найбільші успіхи державного будівництва України й найбільші досяги її міжнародньої політики, які зробили Українську державу Богдана Хмельницького вирішальним чинником у східньо-європейських подіях того часу.

Але московський уряд узяв курс „на інкорпорацію Козацької України і перетворення її в звичайну провінцію Московського царства”⁸⁰). Це позначилося не одразу, але рано, чи пізно мусіло звести нанівець Переяславську угоду. Найбільшим ударом для українсько-московського союзу і безперечним порушенням Переяславської угоди була союзна угода Москви з Польщею р. 1656, у Вільні, скерована проти Швеції, союзника України. Українські посли не були навіть допущені до виленських переговорів, що викликало величезне обурення на Україні й формальний протест українського уряду. Виленська угода „страшна для України”⁸¹) не тільки перешкоджала здійсненню соборницьких прагнень Б. Хмельницького злучити всі українські землі під владою Війська Запорозького, але й перекреслювала **головну** мету українсько-московського союзу: унеможливити спільну політику Польщі й Московщини проти України. В цьому сенсі Виленська угода була безпосереднім попередником фатальної для України Андрусівської угоди Польщі й Московщини 1667 року й т. зв. „вічного миру” між цими державами 1686 року.

Ще більшим порушенням Переяславської угоди 1654 року, принаймні з погляду формально-правного, була московська **фальсифікація** Переяславського договору, що сталася р. 1659, підчас укладення нової угоди з гетьманом Юрієм Хмельницьким. Це питання викликало свого

часу широку наукову дискусію⁸²). Більшість дослідників, як українських, так і російських, вважає, що т. зв. „прежнія статьи Богдана Хмельницького”, числом 14, які оголосив на Раді в Переяславі 17 жовтня 1659 року кн. О. Трубецький (кол. голова московської делегації підчас березневих переговорів 1654 року), були „підробкою, фальсифікатом автентичних статтів договору 1654 р.”, мета якої була „змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького”⁸³). Докладна аналіза цього питання в працях проф. Яковлева не залишає щодо цього ані найменшого сумніву⁸⁴). Саме цей сфальшований текст Москва оголосила автентичним договором 1654 року, нав'язала його разом з „новими статтями”, які ще більш ущерблювали права Української держави, гетьманові Юрієві Хмельницькому, а для більшої певності наказала кн. Трубецькому видрукувати в Києво-Печерській друкарні „давні” („1654 р.”) і „нові” (1659 р.) статті вкупі „и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ Черкаскіе полки. чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему Войску Запорожскому”⁸⁵). Протест українського уряду проти фальсифікації Переяславського договору 1654 року Москвою був марний, але пам'ять про цю підробку залишилася надовго в українській традиції⁸⁶).

Нарешті, після численних порушень Переяславського договору з боку Москви в XVII-XVIII ст., р. 1764 цариця Катерина II остаточно „анулювала договір 1654 р., загрозою кари за „зраду” примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманства і, не зважаючи на протести представників українського народу, обраних до „Комісії Нового Уложенія”, перевела повну інкорпорацію України”⁸⁷). Українсько-московський союз, укладений гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем р. 1654, перестав існувати.

Можна підвести підсумки.

Отже, Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України й Московщини, гарантованого протекцією москов-

ського царя над Україною й оформленого новим — українським — титулом царя.

Але історія українсько-російських взаємин не пішла шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України й Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державности, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс українсько-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі.

І все-ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками — лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу й букви Переяславського договору, цупко тримаючись, однак, за цей, зручний для неї, трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, „Переяславська Конституція” (М. Міхновський)⁸⁸, залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття, „найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України”⁸⁹).

ПРИМІТКИ

Розділ I. Передумови Переяславської угоди

1) Всі дати подаємо за старим стилем. 2) **В. Липинський**, Україна на переломі, ст. 27. 3) **М. Грушевський**, Історія України-Руси, том IX, частина II, Київ, 1931, ст. 689-720; **В. Липинський**, *op. cit.*, 27. Див. **О. Прицак**, Жванецьке перемир'я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма'ю. — Бюлетень УВАН, ч. 11-12, 1947р., ст. 15-18.

4) **М. Грушевський**, Історія України-Руси, том VIII, частина III. Хмельниччина в розквіті. Київ, Відень, 1922, ст. 248; Том IX², ст. 697.

5) Див. нашу розвідку: „Хмельниччина й залізрудна промисловість Правобережної України”. — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 156, Мюнхен, 1948, ст. 129-134.

6) Див. нашу розвідку „Архів Бахмутських і Морських соляних заводів”. — „Архівна Справа”, IX-X. Харків.

7) Див. **В. Юркевич**, Українська еміграція на Схід і заселення Слобідщини за Б. Хмельницького, К., 1931. 8) **М. Грушевський**, Історія України-Руси. т. VIII. ч. 2, Київ — Відень, 1922, ст. 78.

9) **М. Грушевський**, історія України-Руси, том IX, частина I. Київ, 1928, ст. 270-271 і т. IX², ст. 1544. Численний документальний матеріал про це в III. томі „Актювъ Южной и Западной Россіи” і в II томі „Актювъ Московскаго Государства”. 10) **М. Грушевський**, історія, IX¹, ст. 121.

11) *Ibid.*, ст. 158; **В. Липинський**, 269-270. Це відома змова М. Гладкого, який на початку 1652 р. був скараний на горло, разом з полковниками-Корсунським Лук'яном Мозирею й паволоцьким Адамом Хмельцьким (*ibid.*) 12) Єсько (Ясько) — Яків Воронченко, полковник Черкаський, згодом Прилуцький.

13) **М. Грушевський**, історія, IX², ст. 660. Р. 1653 був скараний на горло полковник Микола Федорович, наказний гетьман над козацьким військом у Молдавії (**В. Липинський**, 270). 14) **М. Грушевський**, історія, IX², ст. 833. 15) *Ibid.*, VIII³, 175. 16) *Ibid.*, 144. 17) *Ibid.*, 7-8, 26.

18) *Ibid.*, 112. Див. **В. Липинський**, 190. 19) **М. Грушевський**, історія, VIII³, 146. 20) *Ibid.*, 137. 21) *Ibid.*

22) *Ibid.*, 243. Козаки говорили москалям: „Підемо на вас з кримцями. Буде в нас з вами велика війна за те, що не було нам від вас помочі на поляків” (*ibid.*). 23) *Ibid.*, IX¹, 122. Див. *ibid.*, 111, 120.

24) *Ibid.*, 255-256. „А иные черкасы-повідомляв московський вістун, — напився пьяны по корчмамъ говореть: не зарекаютца де они, черкасы, и твои (государе. — **О. О.**) украинные города воевать и зипуны русскихъ людей носятъ!” (*Ibid.*, 157, прим. 2).

25) *Ibid.*, Див. нашу працю „Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.,” Мюнхен, 1951, ст. 38-41. 26) **М. Грушевський**, історія, IX¹,

111-124. 27) **В. Ключевський**, Курсь русской истории, т. III, ст. 150. Цитуємо за Грушевським, *op. cit.*, IX², ст. 760.

28) **М. Грушевський**, історія, IX², ст. 760. 29) **І. Крипякевич**, Студії над державою Богдана Хмельницького (відбитка з „записок Наукового Товариства ім. Шевченка”), ст. 148-149.

30) **М. Грушевський**, історія, IX², ст. 610-649, 1529-1536.

Розділ II. Переговори в Переяславі і Москві (січень-березень 1654 р.)

1) Акти, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи (АЮ и ЗР), 7 X. ст. 215. 2) *Ibid.* ст. 215-250.

3) **А. Яковлів**, Українсько-московські договори в ХУП-ХУІІІ ст., Варшава, 1934, ст.9.

4) **М. Грушевський** Історія України — Русь, IX², ст.728.

5) *Ibid.*, ст. 1548. Далі закреслено: „В Кіевѣ приводить...” (очевидно, „къ присягѣ”).

6) **І. Крипякевич**, Студії над державою Богдана Хмельницького, окрема відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, ст.117.

7) Є підстави думати, що Переяслав був родинним містом Богдана Хмельницького, Кн. Д. Заславський називає його „козаком переяславським” (**К. Шайноха**: Два лята дзеюф наших”, 4.11. Львів, 1869, Додатки 40). Тут він і одружився вперше з Ганною Сомківною.

8) П. Тетеря першим шлюбом був одружений з сестрою Івана Виговського.

9) **М. Грушевський**, *op. cit.* 730.

10) Це мабуть був дім полкового уряду.

11) АЮ и ЗР, X, 217. 12) *Ibid.* 217-219. 13) *Ibid.* 224. 14) *Ibid.* 220.

Ibid. 225. 16) *Ibid.* 225-226. 17) *Ibid.* 226. 18) *Ibid.* 226.

19) *Ibid.* 226-227. 20) *Ibid.* 227. 21) *Ibid.* 227

22) *Ibid.* 227-228. 23) **А. Яковлів**, *op. cit.* ст. 16. 24) *Ibid.*

25) *Ibid.*

26) **І. Борщак**: „Orlikiana” — „Хлібїрїбська Україна”, кн. ІУ, рік 1922-1923, Відень, ст.366.

27) „Исторія Русов или Малья Россіи”, Москва, 1846, ст.119.

28) В зв'язку з цим М. Грушевський і проф. Яковлів нагадують про те, що р. 1656 семигородський князь Юрій II Ракочі, в інструкції своєму послові до Богдана Хмельницького — Шебеші, застерігав, що свою приязнь до України не буде стверджувати присягою, бо він „абсолютний володар (самодержець)” і „при Божій помочі ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально” (див. **А. Яковлів**, Українсько-московські договори, ст.14, прим. 10).

29) **М. Грушевський**, *op. cit.* 758. 30) **А. Яковлів**, 16.

31) АЮ и ЗР, X, 23. 32) *Ibid.* 232. 33) *Ibid.* 233. 34) *Ibid.* 217-219; 228

35) *Ibid.* 293. 36) **М. Грушевський**, *op. cit.* 734-736.

37) Не присягали в Переяславі полковники брацлавський і уманський, які пильнували кордон від татар, поволецький полковник Суличич, який був у посольстві в Семигороді й кальницький полковник Іван Богун, який, на думку Грушевського, присягнув, мабуть, пізніше (**М. Грушевський**, *op. cit.* 735).

38) Цікава також репрезентація поодиноких полків. 8-10 січня присягли: Переяславського полку, крім полковника, полкова старшина (обозний, осаул, хорунжий, писар), городовий отаман, 14 сотників і 37 козаків; полків Чигиринського, Корсунського, Канівського, крім старшини, разом 8 козаків (8. I.); Кропивенського полку, крім полковника й старшин (3), 5 козаків; полків Ніжинського, Канівського, Корсунського, крім старшини й сотників (II), 18 козаків (10. I.); „Гетьманського полку” — 1 сотник і 2 козаки; Брацлавського полку — лише осаул і 4 сотники. Від інших полків, крім полковників, була тільки старшина й сотники (козаків не було), а від полків Уманського, Павлоцького й Кальницького не було взагалі нікого.

39) Ці цифри цікаво порівняти хоч би з сучасними відомостями Павла Алепського, який пише: „Полковник переяславський (Тетеря) розповів нашому владиці (патріярхові Антіохійському Макарієві, який тоді був на Україні) в своїй господі, що він має під своєю владою 9 міст і більше, як 500 сіл і під начальством його стоїть 40 тисяч вояків, а в пильній потребі — додав — він може поставити і 100 тисяч” **М. Грушевський**, *op. cit.* ст. 1009).

40) АЮ и ЗР, X, 235. 41) *Ibid.* 249. 42) *Ibid.* 436. 43) *Ibid.* 238.

44) *ibid.* 244

45) Ми не спиняємося тут докладніше на цих переяславських розмовах, бо вони мали попередній характер, а всі конкретні питання вирішувалося під час московських переговорів, про які далі.

46) **М. Грушевський**, ст. 755-756-765-766. **А. Яковлів**, ст. 18.

47) АЮ и ЗР, X, 246-247. 48) *Ibid.* 247. 49) *Ibid.* 247. 50) *Ibid.* 247.

51) *Ibid.* 247. 52) *Ibid.* 247-248. 53) *Ibid.* 553. 54) *Ibid.* 553.

55) **М. Грушевський** *op. cit.* 743.

56) Про нього див. **М. Грушевський**, *Історія України-Руси*, т. IX, ст. 14, 473, 493, 499, 502, 534, 545, 548, 552, 555, 561, 565, 569, 610, 614, 741, 743, 929, 963.

В. Липинський, *Україна на переломі*, ст. 127-128; „Україна”, 1914, II, „З дзеюф України”, *Краків*, 1912, ст. 316-317.

57) **М. Грушевський**: *op. cit.* 743. 58) *Ibid.* ст. 744.

59) *Ibid.* 743, див. АЮ и ЗР, X, 261. 60) *Ibid.* 250, 251-252

61) **М. Грушевський**, *op. cit.* ст. 750-751.

62) **М. Грушевський**, *op. cit.* IX 2, ст. 795.

- 63) Ibid, 795-796. 64) Ibid, 795. 65) Ibid, 795, 801.
- 66) АЮ и ЗР, X, 433; **М. Грушевський**, *op. cit.*, IX² ст. 792.
- 67) Грушевський перекладає це: „трактати докладні”, слушно зауважуючи, що „розговор це дипломатичний термін... власне, в значінню дипломатичних переговорів” (Ibid, ст. 793, пр. I).
- 68) АЮ и ЗР, X, 432-436. Див. **М. Грушевський**: *op. cit.*, IX², 792-794.
- 69) **А. Яковлів**, 20. 70) АЮ и ЗР, X, 446-452.
- 71) **М. Грушевський**, 789-792. 72) **А. Яковлів**, 21.
- 73) **М. Грушевський** (*op. cit.* 784-785) і Проф. Яковлів (ст. 25) вважають, що „23 статті” були подані послами московському уряду 14 березня. Але ж в АЮ и ЗР X, 445, вказано дату 15 березня.
- 74) Це, мабуть, той „подлинной о всем наказ”, даний гетьманом послам, що про нього згадує гетьман у листі до Богдановича-Зарудного й Тетері з 21. III. 54. року (АЮ и ЗР, X, 553, Див. *ibid*, 558).
- 75) **М. Грушевський**, 789. 76) **А. Яковлів**, 21-23. 77) **А. Яковлів**, 22.
- 78) *Ibid*, 22. 79) *Ibid*, 22-23. 80) *Ibid*, 23
- 81) **М. Грушевський**, 789. **А. Яковлів**, 23. 82) **М. Грушевський**, 801.
- 83) *Ibid*, 801-808.
- 84) АЮ и ЗР, X, 437-446. Див. **М. Грушевський**, 801-808.
- 85) Це трохи нагадує вимоги покаяної шляхти в Переяславі (див. вище). 86) **М. Грушевський**, 802-804. 87) АЮ и ЗР, X, 446-452.
- 88) **М. Грушевський**, 804. 89) АЮ и ЗР, X, 446-452
- 90) АЮ и ЗР, X, 244-245. Бутурлін дав на це царську згоду (*Ibid*, 245) 91) **М. Грушевський**, 766. 92) *Ibid*, 804, 805. 93) *Ibid*, 805.
- 94) Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III. Див. нашу розвідку „До історії будничької промисловости України за часів Хмельниччини” — „Записки історично-філологічного відділу УАН”, кн. X, Київ, 1927, ст. 303-310.
- 95) Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, актова книга ч. 19, арк. 227, зв. 229, акт. кн. 20, ст. 240-242, акт. кн. 21, арк: 52. зв. 53., 130 — 130 зв., 174-179 зв.
- 96) **М. Грушевський**, 806. 97) *Ibid*, 808-809, 811. 98) *Ibid*, 808.
- 99) *Ibid*, 809, прим. 2. 100) АЮ и ЗР, X, 446-452.
- 101) **М. Грушевський**, 811. 102) *Ibid.*, 810. 103) *Ibid.*, 811.
- 104) *Ibid*, 830. Див. АЮ и ЗР, X, 553-556. 105) **М. Грушевський**, 829.
- 106) Таким чином, в руках гетьмана Богдана Хмельницького опинилися володіння його особистого ворога Олександра Конецпольского. Можливо, що саме тому гетьман зажадав царської грамоти на ці володіння. 107) АЮ и ЗР, X, 477-506. Див. **М. Грушевський**, 819-829.
- 108) **А. Яковлів**, Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк. 1954, ст. 37. Раніше Проф. Яковлів був, очевидно, іншої думки. (Див. Проф. **Яковлів**, Українсько-московські договори, ст. 32).

Розділ III. Українсько-московський договір 1654 р.

- 1) А. Яковлів, Договір, ст. 7. 2) *Ibid.* 40. 3) *Ibid.* 39. 4) *Ibid.* 39-40.
- 5) *Ibid.* 39. 6) М. Грушевський, *op. cit.* ст. 784, прим. 2.
- 7) М. Грушевський (*op. cit.* 835) називає його „півперекладом”.
- 8) А. Яковлів, Договір, 37, 78.
- 9) Г. Карпов, Переговори обь условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россіей (Журналь Министерства Народного Просвѣщенія), 187, XI і XII р. Див. А. Яковлів, Українсько-Московські договори, 29.
- 10) Див. М. Грушевський, ст. 813, 819 — 820, 828 — 829.
- 11) Див. А. Яковлів, Українсько-московські договори, 32.
- 12) АЮ и ЗР, X, 446-452.
- 13) Український оригінал „23 статтів”, очевидно, залишився в Москві. Його дальша доля, на нашу думку, була пов’язана з відомою московською фальсифікацією Переяславського договору 1654 року (Див. далі). Проф. Яковлів, порівнюючи „редакцію 1659 р. з проектом договору, складеного в Чигирині та переданого послами Б. Хмельницького боярам 14. березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Б. Хмельницького)”, прийшов до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту цього договору, але різниться від нього способом викладу... Очевидно, автор редакції 1659 р., маючи перед собою проект договору й статті в редакції 1654 р., зробив досить близький переказ змісту договору... „Й” „поробив дуже важливі зміни в умовах договору 1654 р., і в указах царя та ще й додав нові умови, нові укази царя, які разом із змінами значно обмежили права В. Запорозького, призначені йому договором 1654 р.” (А. Яковлів: Договір, ст. 83). Мабуть, тоді й зник (загубився чи був знищений) **автентичний** документ з 23 статтями Богдана Хмельницького.
- 14) А. Яковлів, Українсько-московські договори, ст. 33, Див. його-ж Договір, ст. 38. 15) АЮ и ЗР, X, ст. 484.
- 16) *Ibid.* ст. 494, М. Грушевський нічого не каже про — українську мову — жалованої грамоти.
- 17) М. Грушевський, Історія, IX, 812, пр. I. 18) АЮ и ЗР, X, 493 — 494.
- 19) АЮ и ЗР, X, 490-494. Див. Додаток 2 до цієї праці.
- 20) *Ibid.* 435. 21) *Ibid.* 553. 22) *Ibid.* 558. 23) *Ibid.* 492.
- 24) *Ibid.* 492. Далі в першому варіанті грамоти було написано: „а наши царского величества бояре и воеводы в тихъ войсковые суды вступати не будутъ” (*ibid.*). 25) *Ibid.* 26) *Ibid.*
- 27) *Ibid.* 493, Чернетка грамоти, що збереглася в Москві, містить ще два пункти: про Чигиринське староство на гетьманську булаву й право дипломатичних зносин Війська Запорозького. Ці пункти в чернетці „обведено чернилами”, як пише Г. Карпов, що опублікував її в X томі „Актів Южной и Западной Россіи” (ст. 492, прим.) Вони не ввійшли в офіційне видання грамоти в „Полном Собраніи Законов Російской Имперіи” (т. 1, ст. 325-327); їх не беруть під увагу дослідники

Переяславської угоди (зокрема Проф. Яковлів — див. його працю „Договір”... додаток II, ст. 101-103). М. Грушевський гадає, що вони залишилися в остаточному тексті грамоти (див. його „Історія України-Руси”, т. IX, ч. 2, ст. 822). Не маючи автентичної царської грамоти, важко сказати, які саме пункти ввійшли в її остаточний текст. Але, мабуть, ці два пункти, з цих чи тих міркувань, були, врешті, перенесені, перший — до окремої жалованої грамоти гетьманові, а другий — до „II статтів”. 28) АЮ и ЗР, X, 495-496. 29) *Ibid.* 30) *Ibid.* 480, прим. XX).

31) АЮ и ЗР, X, 477-484. Див. додаток до цієї праці, ч. 3. В московському списку ці статті датовані 12. березня, але Карпов довів, що ця дата неможлива (*ibid.*, прим. до ст. 477). Карпов пропонує дату 21. березня (*ibid.*) Вона була б можлива, коли б ці статті були, справді, подані українськими послами. Оскільки цього не було, треба прийняти загальну дату всіх актів договору — 27. березня. Див. А. Яковлів, Договір ХХХ, ст. 35-377. 32) АЮ и ЗР, X, 477.

32) АЮ и ЗР, X, 477.

33) М. Грушевський, Історія, IX², 813, Див. *Ibid.* 812-813.

34) А. Яковлів, Договір, 37. 35) АЮ и ЗР, X, 481-483. 36) *Ibid.* 483.

37) *Ibid.* 483. 38) *Ibid.* 39) *Ibid.* 484. 40) *Ibid.* 479. 41) *Ibid.* 446-452.

42) *Ibid.* 840. 43) *Ibid.* 44) *Ibid.* 45) *Ibid.* 480-481.

46) Див. М. Грушевський, Історія, IX², ст. — 754. 47) *Ibid.* 755.

48) А. Яковлів, Договір, ст. 43-44.

49) Цитуємо за Яковлевим, Договір, ст. 63.

50) А. Яковлів, Договір, 41.

51) М. Грушевський Історія України-Руси, т. VIII. ч. 3 Хмельниччина в розцвіті, Київ-Відень, 1922, ст. 210-211. 52) *Ibid.* 210, прим. I.

53) А. Яковлів, Договір, 41.

54) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, К. 1931, ст. 789

55) Посли привезли до Москви такі документи: Королівський привілей Війську Запорозькому, даний під Зборовом, королівське потвердження Зборівських пактів, потвердження прав на Терехтемирівську фундацію і надання Чигиринського старства на гетьманську булаву — „в офіційних копіях Київського гроду, де їх було зареєстровано в березні 1650 р.” (М. Грушевський, Історія, IX², ст. 792) 17. III. 1654 р. Ці документи послы передали боярам (*ibid.*, 808).

56) А. Яковлів, Договір, 41. Цікаво, що Москва визнавала (й навіть підкреслювала це) договірний характер Зборівської угоди.

57) З 23 статтів 1654 р. конституційний характер мали 18 статтів (подібно до „Puncto o potrzebach”, де було 18 статтів). Решта 5 мали суто військове значення. 58) М. Грушевський, Історія VIII³, ст. 215-217.

59) М. Грушевський, Історія IX², 812, прим. I.

60) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. X. Київ, 1951, ст. 32-33. 61) М. Грушевський, Історія IX³, 756.

62) А. Яковлів, Договір, ст. 54.

- 62) Див. **Е. Borschak**, *La légende historique de l'Ukraine. Istorija, Rusow. Paris, 1949*, р. 138, прим. 5.
- 63) Див. **М. Андрусяк**, Переяславський чи московський договір? — „Свобода”, 1954, ч. 15; **А. Яковлів**, „московський” чи „Переяславський договір? — „Свобода”, 1954, ч. 21. 64) **А. Яковлів**, *Договір*, 87, 91.
- 65) Див. **М. Грушевський**, *Історія*, IX², 758.

Розділ IV. Оцінка Переяславської угоди

1) Цікава думка Миколи Міхновського, який, після детальної аналізи Переяславської угоди 1654 року (він називає її Переяславською конституцією), прийшов до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують „спілку держав”.

М. Міхновський, *Самостійна Україна*, вид. 1948 р., ст. 20 див. *ibid*, ст. 19-23. 2) Л. Окіншевич, *Лекції з історії українського права*, Мюнхен, 1947. ст. 33-34.

3) **А. Яковлів**, *Договір*, 67, 4) *ibid*, 68

5) **В. Липинський**, *Україна на переломі*, 29, Див. *ibid* 121.

6) *ibid.*, 30. Д. Дорошенко („Огляд української історіографії”, Прага, 1923, ст. 211, називає аналізу Липинським Переяславської угоди — „блискоучою”. 7) **А. Яковлів**, *Договір*, 68-69.

8) **В. Halauchuk** *The Treaty of Pereyaslav in light of international law “Proceedings” Наукового Товариства ім. Шевченка. історично-філософична Секція, Vol. 1, New York — Paris, 1951. р.р. 102-105.* (Резюме ширшої праці на цю тему того-ж автора).

9) **С. Іваницький**, *Переяславський договір з 1654 року*, 1954. Див. того-ж автора, *the juridical Aspect of the Treaty of Pereyaslav (Concluded in 1654 between Russia and Ukraina) —“Proceedings” НТШ, vol. 1 р.р. 106-108* (Резюме попередньої праці).

10) Проф. Яковлів, в одній з останніх своїх публікацій, присвяченій Переяславській угоді, пише „...тільки посудок В. Липинського про договір 1654 р., як про мітарний союз України й Москви, відповідав подіям перед і під час укладання договору та автетичному його текстові. До opinii В. Липинського приєднався і я, тільки додав, що в договорі помітні сліди ідеї протекторату царя з ознаками номінального васалітету (присяга, данина)”. (**А. Яковлів**. *На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою — „Свобода” 1654*, ч. 75).

11) **М. Грушевський**, *Історія*, IX 2 ст.

12) **А. Яковлів**, *Договір*, 55, Див. *ibid*, ст. 61.

13) Треба зауважити, що перебування московського війська (залоги) в Києві не порушувало суверенних прав України. В царському наказі московським воеводам, призначеним до Києва, з дня 30. січня 1654 року, було сказано, що цар „по челобиттю гетмана Б. Хмель-

ницького... послалъ ихъ (воевод) въ Кіевъ и съ ними велѣлъ государь быть въ Кіевѣ ратнымъ людемъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей” АЮ и ЗР, X, 355.

14) **А. Яковлів**, Договір. 15) АЮ и ЗР, X, 709.

16) **В. Липинський**, Україна на переломі, ст. 203. Див. ібід. 201-203.

17) Див. „Архив Юго-Западной Россіи”, ч. III, т. VI.

18) **М. Грушевський**, Історія, IX, 2 1549.

19) **Д. Оляничин**. Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма — „Хліборобська Україна”, кн. V. Рік 1924-1925. Відень, ст. 378.

20) **М. Грушевський**, Історія, IX 2, 1439.

21) **І. Борщак**, „Вивід прав України” П. Орлика. — „Стара Україна”, Львів. 1925, I — II, ст. 5-9. 22) „Архивъ Юго-Западной Россіи”, ч. III. т. VI, ст. 363.

Р. 1763, на поширених зборах Ради Старшини в Глухові, один з учасників казав: „Кто бъ могъ подумать, что с самого того времени, когда мы через сіе подданство (московському цареві — **О.О.**) думали сыскать наше благополучіе наше спокойствіе и безопасность, началось наше злочастіе и нарушеніе нашего покоя и благосостоянія” („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 159, ст. 34 Мюнхен, 1949).

23) **М. Грушевський**, Історія, IX, 2 1109.

24) „Архив Юго-Западной Россіи”, ч. III, т. VI. 333. Див. **М. Грушевський**, Історія, X, 63-66. 25) **М. Грушевський**, Історія, X, 354-367.

26) „Архив Юго-Западной Россіи”, ч. III, т. VI, ст. 368-369. Див. Додаток IV. 27) „Ми — казали українські патріоти Мазепинської доби — „За душу Хмельницького всегда Бога молим і ім'я його блажим”.

28) „Чтенія Моск. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ”, 1859, I

29) **І. Борщак**, „Orlikiana”, „Хліборобська Україна”, кн. IV. Рік 1922-1923. Збірник VII, VIII, Відень, ст. 366.

30) **І. Борщак**, „Вивід прав України” П. Орлика. — „Стара Україна”, Львів, 1925, I-II, ст. 5-9. П. Орлик згодом (рр. 1726-1728) добився реституції Переяславської угоди (**І. Борщак**, „Orlikiana”, 353-354). 31) **І. Борщак**, „Orlikiana”, ст. 368. 32) **І. Борщак**, Григор Орлик, Львів, 1932, ст. 146

33) **М. Возняк**, Бендерська Комісія по смерті Мазепи. „Мазепа”. Збірник, т. I. Варшава, 1938, ст. III.

34) „Чтенія Моск. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ,” 1859, I. 246 (артикул II).

35) **М. Костомаров**, Руська Історія в життєписах її найголовніших діятелів, т. III, Львів, 1877, ст. 22, прим. на ст. 22-23.

36) Ханська Україна — південно-українські землі між р.р. Богом і Дністром, що входили до складу Кримської Держави й керувалися своїми гетьманами, яких призначав Кримський хан.

37) Московський Архів Міністерства Закордонних Справ, „Малоросійське подлинные акты”, 1692 р., ч. 35/3.

38) Див. Нашу працю „Григорій Покас та його „Описаніе о Малой

России” — „Науковий Збірник” УВАН у США, I, Нью-Йорк, 1952, ст. 67-69.

39) **М. Грушевський**, Переяславська умова України з Московію 1654 р. К. 1917, ст. 22.

40) „Кіевская Старина”, 1882, II, 342. Цікаву формулу зустрічаємо в офіційних документах другої половини XVIII ст.: „служба ея императорского величества малороссійская” (1766 р.).

41) „Исторія Русов или Малья Россіи”, Москва, 1846, ст. 209, 210. passim. 42) **Н. Костомаров**, „Собрание сочиненій Историческіе монографіи и изслѣдованія, т. XV. Руина, спб... 1905, ст. 537.

43) Див. нашу працю „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), Київ, 1929, ст. 24. 44) Моск. Архів Мін. Зак. Справ „Малор. подл. акти”, ч. 729/712. 45) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, кн. I. Чернігів, 1866, ст. 254-255.

46) **І. Світ**. Цікава українська пам’ятка в Пекіні — „Науковий Збірник” УВАН у США, I, Нью-Йорк, 1952, ст. 116, 117. 47) АЮ и ЗР, X, 223.

48) *Ibid* 224. 49) *Ibid* 235. Так само в царській інструкції Бутурлінові: „Московській Державі і Війску Запорозькому” (**М. Грушевський**, Історія, IX 2 734). 50) **А. Яковлів**, Договір, 58.

51) Див. Е. Borshchak, a little known French biography of Jurats’ Khmelnytsky. “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, vol. III. № 1. (7), 1953 р. 517. Проф. Боршак наводить тут думку відомого авторитета в ділянці міжнародного права XVII ст. Вікфорта. “L’Ambassadeur et ses fonctions” La Haye, 1680, liure II, part. IV. § 3)

52) **А. Яковлів**, Договір, 61. 53) **М. Грушевський**, Історія, IX 2, 850.

54) **М. Грушевський**, „Велика, Мала і Біла Русь” — „Україна”, 1917, I, ст. II. 55) **В. Прокопович**, „Печать Малороссійская”, ч. I. До питання про автентичність „Статтів Богдана Хмельницького в редакції 1659 року” (Рукопис). 56) **А. Яковлів**, Договір, 62.

57) Указом з.ІХ.1655 р. московський цар почав називатися ще „великим князем Литовским и Бѣлыя Россіи и Волынским; и Подольским” (**В. Прокопович**, „Печать Малороссійская” (Рукопис).

58) **А. Яковлів**, Договір 62. 59) Див. нашу працю „Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.” Мюнхен, 1951. 60) *Ibid* 38-41.

61) Див., приміром, промову Переяславського протопопа Григорія Бутовича в Переяславі 31. XII. р.1653. (**М. Грушевський**, Історія IX 2, 732) або промову Павла Тетері в Москві 4.VIII, р.1657, (**М. Грушевський**, історія IX, 12-13). 62) Див. АЮ и ЗР, X, 216-217.

63) L’on n’innovera rien a ce qui a ete observe jusques a presentan sujet des Armes et du Titre de Prince de l’Ukraine. S. M. R. ne pourra jamais s’arroger ce Titre ni les Armes” (**І. Боршак** „Вивід прав України”, П. Орлика. — „Стара Україна”, Львів, 1925: I-II, ст. 5-9).

64) **В. Прокопович**, „Печать Малороссійская”, ч. I. До питання про автентичність „Статтів Богдана Хмельницького в редакції 1659 року” (рукопис). Рез. цієї праці — див. Procorovich „Pechat Malorossiyskaya

(the Little Russian Seal)" — „Proceedings" НТШ, I, 72-75. Див. **В. Прокопович**, Сфрагістичні анекдоти, Прага, 1938, ст. 17-18.

65) **В. Прокопович**, „Печать Малороссійская" (рукопис)

66) **Л. Окіншевич**, Лекції, 46. 67) Див. *ibid* 46-47.

68) Див. нашу працю „Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", Авгсбург, 1949, ст. 8-11.

69) **В. Прокопович**, „Печать Малороссійская" (рукопис).

70) **А. Яковлів**, Договір, 63. 71) **М. Грушевський**, Історія, IX 2, 1280.

72) „Сборник матеріалов по історії Юго-Западной Россіи", т. I, Київ, 1911, ст. 107-116. („Документи епохи Богдана Хмельницького 1656-1657", опубліковані І. Каманіним). Див. **М. Грушевський**, Історія, IX 2, 1290-1294; **В. Липинський**, Україна на переломі, 118-248, 270-272, 294.

73) „Архиви Юго-Западной Россіи", ч. III, т. VI. 332-337. Див. **М. Грушевський**, Історія, X 63-66. 74) **М. Грушевський**, Історія, IX 2 1344.

75) Доповідь Проф. І. Борщака на Сесії НТШ р. 1953. „Переяславська Рада 1654 р. і Франція" (Див. **В. Я.** Наукова Сесія в Сарселі. — „Америка", 1953, ч. 22.). 76) **М. Грушевський**, Історія, IX 2, 775-776.

77) **А. Яковлів**, Договір, 62. 78) **В. Липинський**, Україна на переломі, 30. 79) **М. Грушевський**, Історія, IX 2. 80) *ibid*.

81) **В. Липинський**, *op. cit.* 82) Див. **М. Грушевський**, Історія, IX 2, ст. 813. 83) **В. Яковлів**, Договір, 90.

84) **А. Яковлів**, Договір, ст. 71-92. Див. того-ж автора: „Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. („Ювілейний Збірник ВУАН на пошану Акад. М. Грушевського", т. I, Київ, 1928); Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст., Варшава, 1934.

85) **А. Яковлів**, Договір, 77, Див. **В. Данилевич**, Маловідомий український стародрук („Записки історично-філософичного Відділу ВУАН", К. 1929).

86) Про „Небывалое" в „Статтях Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. пише С. Величко (див. **А. Яковлів**, Договір, 91). Григорій Покас у своєму „Описаніи о Малой Росіи" р. 1751 пише: „...яко наипаче в пунктах разговорных и рѣшенных гетмана Зѣновія Богдана Хмельницького и его посланников... ежели что не так, как оные в самой вещи, были, сумнительно и отъменно усмотрите, ...понеже пункта чрез многіе руки перейшли, а между тѣм недоброжелательных к сему народу (українському — О.О) может быть не миновалы..." („Науковий Збірник" УВАН в США, I, ст. 68). Очевидно, Покасові відоме було Лаврське видання „Статей" 1659 року. 87) **А. Яковлів**, Договір. 8.

88) **М. Міхновський**, Самостійна Україна, ст. 18, 20, 21, 22, 23.

89) „L'argument et la preuve la plus forte et la plus invincible de la souverainete de l'Ukraine" (П. Орлик, Вивід прав України).

ДОДАТОК І.

Український проект договору 1654 року.*)

Список съ письма съ бѣлорускаго письма со статей, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря, марта въ 14 день 162 (1654).

„Божією милостію, великій государю и великій княже Алексѣю Михайловичю, всеа Великія и Малыя Русіи самодержце, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорозкаго, и все войско запорожское и весь мір христіанскій російскій до лица земли челомъ бьемъ”.

Обрадовался вельми съ пожалованья великого и милости несчетные твоего царскаго величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, и твоему царскому величеству, и служить прямо и вѣрне во всякихъ дѣлахъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ во вѣки. Только просимъ велми, яко и въ грамотѣ просили есмы, изволь намъ твое царское величество въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указать, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1. В началѣ изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживалися, и волности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ; чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступался, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищство сужены были: гдѣ три челоуѣка козаковъ, тогда два третьяго должны судить.

2. Войско Запорожское въ числѣ 60.000 чтобъ всегда полно было.

3. Шляхта, которые въ Росіи обрѣтаются и вѣру, по непорочной

*) „23 статті” являютъ собою український проект договору з царем московским, а тому подаємо їх тут без резолюцій Боярської Думи, які є в московській копії цього документу. Також опускаємо кінцеву боярську приписку в справі повернення московських уїткачів.

заповѣди Христовѣ, тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинила, чтобъ при своихъ шляхецкихъ волностяхъ пребывали, и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали и добра свои и волности имѣли, какъ при короляхъ польскихъ бывало; чтобъ и иные, увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подѣ область и подѣ высокую и крѣпкую руку твоего царскаго величества, со всѣмъ міромъ христіанскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольне оберуть, исправлены быть имѣютъ, какъ и прежде сего. Такожъ шляхта, которые казну свою имѣли, по крѣпостямъ на маетностяхъ, тогда и нынѣ, любу чтобъ имъ заплачено, или на маетностяхъ довлѣдѣти дано.

4. Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ поддаными твоего царскаго величества исправляти или урежати, и приходъ належачій, въ правду, въ казну твоего царскаго величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежаностями староство Чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду пребывало.

6. Сохрани Боже смерти на пана Гетмана, — понеже всякъ чловѣкъ смертенъ, безъ чего немочно быти, — чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали, и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковою.

7. Имѣній казатцкихъ, чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣютъ, и всѣ пожитки съ тѣхъ земель, чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно владѣли. Вдовъ, послѣ козаковъ остальныхъ, чтобы и дѣти ихъ такіе жъ волности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

8. Писарю войсковому чтобы, по милости его царскаго величества, 1000 золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великой расходъ имѣеть.

9. На всякаго полковника, чтобы по мельницѣ было для того, что расходъ великой имѣютъ; но когда милость будетъ твоего царскаго величества и болѣе того, чѣмъ твое царское величество извольшь пожаловати.

10. Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

11. Также ясауломъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ всегда обрѣтаютца и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бѣ имъ было, просимъ твоего царскаго величества.

12. На подѣлку снаряда войскового и на пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣть свое царское милостивое призерѣнье яко о зимѣ, тако и о станахъ; также для обозного 400 золотыхъ.

13. Права, наданные отъ вѣковъ отъ князатъ и королей, какъ духовнымъ и мірскимъ людямъ, чтобы ни въ чемъ не нарушены были.

14. Послы, которые изъ чужихъ земель приходятъ къ войску Запорожскому, чтобъ пану гетману и войску Запорожскому, которые къ добру были, волно принять, чтобы то его царскому величеству въ кручину не было; а чтобы имѣло противу его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

15. Какъ по инымъ землямъ данъ вдругъ отдаецца, волили бы есмь и мы, чтобы цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належать; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять и о томъ договариваться; развѣ бы изъ тугошнихъ людей обобравши воеводу, человекъ достойного, имѣть тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имѣютъ посланники наши договариваться, что нахавъ бы воевода права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и то бы быти имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навъикнути и тяготы такіе не могутъ носить; а изъ тугошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тугошнихъ будутъ исправляться.

17. Прежде сего отъ королей полскихъ никакова гоненія на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину свои волности имѣли, а для того мы вѣрно служили; а нынѣ, за наступленіе на волности наши, понуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддатися: прилежно просити имѣютъ послы наши, чтобъ привилія его царское величество намъ на хартіяхъ писаные, съ печатми вислыми, единъ на волности козацкіе, а другій на шляхеткіе далъ, чтобы на вѣчные времена непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣть будемъ, и кто казакъ, тотъ будетъ волность казацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавати, какъ и прежде сего. Также и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѣютъ быти.

18. О митрополитѣ помянути имѣютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо.

19. Также просити прилежно послы наши имѣютъ его царское величество, чтобы его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не отстрочивая ничего, чтобы непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой лести ихъ не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

20. И то надобное дѣло припомнити, чтобы наемного люду здѣ

по рубежу отъ Ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3000, или какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

21. Обычай тотъ бываетъ, что всегда войску Запорожскому платили: просить и нынѣ его царскаго величества, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

22. Орда еслибы имѣла вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати; такожде и дожскимъ казакомъ готовымъ быти; а нынѣ еще въ братствѣ, дать сроку и ихъ не задирать.

23. Кодакъ городъ, который есть сдѣланъ на рубежѣ отъ Крыма, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человекъ тамъ имѣетъ и кормы всякіе имъ даетъ, — чтобы и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построи. Такъ же и на тѣхъ, которые за порогами Коша берегутъ, чтобы его царское величество милость изволилъ свою показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставлять.

(Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, том. X., Документ XI, ст. 446-452).

ДОДАТОК II.

Московські „статті” 27 березня 1654 (7162) р.

**Царська Жалованна Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та
Війську Запорозькому. Москва, 27 березня 1654 (7162) року**

„Божією Милостію, Мы, Великій Государь, Царь и Веикій Князь, Алексѣй Михайловичъ, всея Великія и Малыя Руссіи Самодержецъ, пожаловали есмя Нашего Царскаго Величества подданныхъ, Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго, и писаря Ивана Выговскаго, и судей Войсковыхъ, и Полковниковъ, и Ясауловъ, и сотниковъ, и все войско Запорожское, что въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ по милости Божіей учинились подъ Нашею Государскою високою рукою онъ Гетманъ, Богданъ Хмѣльницкій, и все войско Запорожское, и вѣру Намъ, Великому Государю и Нашимъ Государскимъ дѣтямъ, и Наслѣдникамъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присылали къ Намъ, Великому Государю, къ Нашему Царскому Величеству, онъ, Гетманъ и все Войско Запорожское посланниковъ своихъ, Самойла Богданова, судью Войскового, да Павла Тетерю, Полковника Переяславскаго; а въ листѣ своемъ къ Намъ, Великому Государю къ Нашему Царскому Величеству Гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобъ Намъ, Великому Государю, его, Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское пожаловали, велѣли прежнія ихъ права и вольности войсковыя, какъ издавна бывали при Великихъ Князѣхъ Русскихъ и при Короляхъ Польскихъ, что суживались и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, и чтобъ въ тѣ ихъ суды войсковые никто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити и прежнихъ ихъ правъ, каковы даны духовнаго и мірскаго чина людямъ отъ Великихъ Князей Русскихъ и отъ Королей Польскихъ, не нарушити и на тѣ бы ихъ права дати Нашу Государскую жалованную грамоту, за Нашею Государскою печатью; и чтобы число войска Запорожскаго списовое учинить шестьдесятъ тысячъ, а было бы то число всегда полно. А будетъ судомъ Божиимъ смерть случится Гетману, и Намъ бы Великому Государю поволити войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межи себя Гетмана обрати, а кого оберуть, и про то Намъ, Великому Государю, объявляти; имѣній козацкихъ и земель,

которыя имѣють для пожитковъ, чтобъ отъ нихъ отнимать не велѣлъ, также бы и вдовѣ, послѣ козаковъ остальныхъ, дѣти повольности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ, и мы, Великій Государь, Наше Царское Величество, подданнаго Нашего Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго, и все Наше, Царскаго Величества войско Запорожское пожаловали, велѣли имъ быть подъ Нашею Царскаго Величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ Королей Польскихъ и отъ Великихъ Князей Литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судитъ ся имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ, а числа войска Запорожскаго указали есмь по ихъ же челобитью учинить списковаго 60.000 всегда полно. А буде судомъ Божиимъ смерть случится Гетману, и Мы, Великій Государь, поволили войску Запорожскому обрати Гетмана, по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межи себя, а кого Гетмана оберуть, о томъ писати къ Намъ, Великому Государю, да тому же, новообранному Гетману на подданство и на вѣрность вѣру Намъ, Великому Государю, учинити, при комъ Мы, Великій Государь укажемъ. Также и имѣній козацкихъ и земель, которыя они имѣють для пожитка, отнимати у нихъ и у вдовъ послѣ козаковъ остальныхъ и (у) дѣтей не велѣли, а быть имъ за ними по прежнему. И по Нашему, Царскаго Величества жалованью, Нашимъ Царскаго Величества подданнымъ, Богдану Хмѣльницкому, Гетману войска Запорожскаго, и всему Нашему Царскаго Величества войску Запорожскому быти подъ Нашею Царскаго Величества высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которыя писаны выше, и Намъ Великому Государю и сыну Нашему, Государю Царевичу, Князю Алексѣю Алексѣевичу, и наслѣдникамъ Нашимъ служити и прямити и всякаго добра хотѣти, и на Нашихъ Государскихъ неприятелей, гдѣ Наше Государское повелѣніе будетъ, ходити и съ ними битись, и во всѣмъ быти въ Нашей Государской волѣ и послушаньи на вѣки. А о которыхъ о иныхъ статьяхъ Намъ, Великому Государю, Нашему Царскому Величеству тѣ выше именованные посланники Самойло и Павелъ именованъ Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго били челомъ и подали Нашимъ, Царскаго Величества ближнимъ боярамъ Боярину и Намѣстнику Казанскому Князю Алексѣю Никитичу Трубецкому, Боярину и Намѣстнику Тверскому Василію Васильевичу Бутурлину, Окольничему и Намѣстнику Каширскому Петру Петровичу Головину, Думному Дьяку Алмазу Иванову статьи, и Мы, Великій Государь, тѣхъ статей выслушали милостиво и что на которую статью Нашего Царскаго Величества, изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями, да тѣ статьи съ Нашимъ, Царскаго Величества указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу, и хотимъ его Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско За-

порожское держать въ Нашемъ, Царскаго Величества, милостивомъ жалованьи и въ призрѣнїи, и имъ бы на Нашу Государскую милость быть надежнымъ.”

(Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, том. I,
стр. 325-327).

Д О Д А Т О К III.

Московскі „статті” 27 березня 1654 (7162) р.

„Бьютъ челомъ Великому Государю, Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя Россіи Самодержцу и многихъ Государствъ Государю и обладателю, Его Царскаго Величества поданные, Богданъ Хмельницкій Гетманъ войска Запорожскаго, и все войско Запорожское, и весь міръ Христіанскій Россійскій, чтобъ Его Царское Величество пожаловаль ихъ тѣмъ, о чемъ, посланники ихъ бити челомъ учнуть, а они Его Царскому Величеству во всякихъ Его Государскихъ повелѣніяхъ служить будутъ во вѣки, и что на которую статью Царскаго Величества изволенье, и то подписано подъ статьями.

1.

Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойные, которые должны будутъ подданными Царскаго Величества уряжати, и доходы всякіе въ правду въ казну Царскаго Величества отдавать для того, чтобы Царскаго бѣ Величества Воеводы приѣхавъ, учать права ихъ ломати, и чтобъ имъ было въ великую досаду, а какъ тутошніе ихъ люди, гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своихъ учнуть исправляться.

И сей статѣ Царское Величество пожаловаль, велѣлъ быть по ихъ челобитью: а быти бѣ урядникамъ въ городѣхъ, войтамъ, бурмистрамъ, райцамъ, лавникамъ, и доходы всякіе денежныя и хлѣбныя собирать на Царское Величество и отдавать въ Его Государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ Царское Величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людямъ, кого для тое сборныя казны Царское Величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

2.

Писарю войсковому, чтобъ по милости Царскаго Величества 1000 золотныхъ польскихъ для подписковъ давать, и на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ польскихъ, а на писаря судейскаго по сто золотыхъ

польскихъ, на писаря да хорунжаго полкового по 50 золотыхъ, на хорунжаго сотничаго 30 золотыхъ, на бунчужнаго гетманскаго 50 золотыхъ.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью: а давать тѣ деньги изъ тамошнихъ доходовъ.

3.

На писаря и на судей войсковыхъ на два человѣка, и на всякаго Полковника, и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ, чтобъ по мельницѣ было для прокормленія, что расходъ имѣютъ великой.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью.

4.

На подѣлку наряда войсковаго, и на пушкарей, и на всѣхъ работныхъ людей, которые у наряда бывають, чтобъ Царское Величество пожаловалъ, изволилъ учинить свое Царское милостивое презрѣніе какъ в зиму, такъ и о станѣхъ; такожь и на обознаго 400 золотыхъ, а на хорунжаго арматнаго 50 золотыхъ.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

5.

Послы, которые издавна къ войску Запорожскому приходятъ изъ чужихъ краевъ, чтобъ Гетману и войску Запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно принять; а только бѣ что имѣло быть противно Царскаго Величества, то должны они Царскому Величеству извѣщати.

По сей статьѣ Царское Величество указалъ пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ принимать и отпускать, а о какомъ дѣлѣ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ Царскому Величеству подлинно и вскорѣ; а которые послы присланы отъ кого будутъ Царскому Величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ, и писать о нихъ о указѣ къ Царскому Величеству вскорѣ жъ, а безъ указа Царскаго Величества назадъ ихъ не отпускать; а съ Турскимъ Салтаномъ и съ Польскимъ Королемъ, безъ указа Царскаго Величества, не сноситься.

6.

О Митрополитѣ Киевскомъ посланникамъ изустный наказъ данъ; а въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобы Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ дать на его маестности, свою Государскую жалованную грамоту.

Царское Величество пожаловалъ Митрополиту и всѣмъ духовнаго чина людямъ на маестности ихъ, которыми они нынѣ владѣютъ, свою Государскую жалованную грамоту дать велѣлъ.

7.

Чтобы Царское Величество изволилъ рать свою вскорѣ, прямо къ Смоленску, послать, не отстрочивая ничего, чтобы неприятель не могъ исправиться, и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, если бѣ имѣли въ чемъ дѣлать.

Царское Величество изволилъ на неприятеля своего на Польскаго Короля идти самъ, и Бояръ и Воеводъ послать со многими ратями по просухѣ, какъ конскіе кормы учнуть быти.

8.

Чтобъ наемнаго люду здѣ на рубежу, отъ Ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3000, или какъ воля Царскаго Величества будетъ, хотя и больше.

Царскаго Величества ратные люди всегда на рубежѣ для Украины обереганія есть и впередъ стоять учнуть.

9.

Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили; бьютъ челомъ и нынѣ Царскому Величеству, чтобы на Полковниковъ по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ польскихъ давать.

Під цією статтею вміщено:

И въ прошлыхъ годѣхъ присылалъ къ царскому величеству гетманъ Богданъ Хмельницкій и все Войско Запорожское и били челомъ многожды, чтобъ его царское величество ихъ пожаловалъ, для православные христіанскіе вѣры и святыхъ Божіихъ церквей, за нихъ вступился и принялъ ихъ подъ свою государеву высокую руку и на неприятелей ихъ учинилъ имъ помощь. И великому государю нашему, его царскому величеству, въ то время подъ свою государеву руку приняты было васъ не мочно, потому что у его царского величества съ короли полскими и великими князи литовскими было вѣчное докончанье. А что съ ихъ королевскіе стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Мнханлу Федоровичю, всеа Русіи Самодержцу, и многихъ государствъ государю и облаадателю, и дѣду его государеву, блаженные памяти великому государю святѣйшему патриарху Филарету Никитичю, московскому и всеа Русіи, и ве-

ликому государю нашему царю и великому князю Алексѣю Михаиловичю, всеа Русіи Самодержцу, его царскому величеству, учинились многіе безчестья и укоризны, и о томъ, по королевскимъ грамотамъ и по соймовому уложенію и по констытуціи и по посольскимъ договорамъ, царское величество ожидалъ исправленія; а гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотѣлъ съ королемъ полскимъ помирить, черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ, тѣмъ способомъ: буде Янъ Казимерь король учинить съ ними миръ по Зборовскому договору и на православную христіанскую вѣру гоненія чинить не учнетъ и уніятовъ всѣхъ выведеть, и царское величество виннымъ людемъ, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины ихъ хотѣлъ отдать; и о томъ посылалъ къ Яну Казимеру королю своихъ государевыхъ великихъ и полномочныхъ пословъ, боярина и намѣстника великопермского князя Бориса Александровича Рѣпина-Оболенского съ товарищи. И тѣ царского величества великіе и полномочные послы о томъ миру и о поступкахъ королю, и паномъ радѣ говорили всякими мѣрами. И Янъ Казимиръ король и паны рада ни на которую мѣру не сошли, и то великое дѣло поставили ни во что, и тѣхъ царского величества великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дѣла. И великій государь нашъ, его царское величество, видя такіе съ королевскіе стороны многіе несправленья и грубости и неправды, и хотя православную христіанскую вѣру и всѣхъ православныхъ христіанъ отъ гонителей и хотящихъ церкви Божія разорити и вѣру христіанскую искоренити, отъ Латынь оборонити, подъ свою государеву высокую руку васъ принялъ.

А тепер для вашей обороны, собравъ Рускія, и Татарскія, и Нѣмецкія рати многія, идетъ самъ Великій Государь нашъ, Его Царское Величество на непріятелей христіанскихъ, и Бояръ своихъ, и Воеводъ шлетъ со многими ратьми, и на тотъ ратный строй, по Его Царскому указу, роздана Его Государева казна многая, и нынѣ имъ посланникамъ о жалованьи на войско Запорожское говорить, видя такую Его Царскаго Величества милость, и къ нимъ оборону, не довелось. А какъ былъ у Гетмана, у Богдана Хмѣльницкага, Государевъ ближній Бояринъ и Намѣстникъ Тверской Василій Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и Гетьманъ говорилъ съ ними въ розговорѣхъ о числѣ войска Запорожскаго, чтобы учинить 60.000, а хотя бы де того числа было и больше, и Государю де въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у Государя просити не учнутъ; да имъ, Самойлу и Павлу, и инымъ людемъ, которые въ то время при Гетьманѣ были, про то вѣдомо жъ, а что въ Малой Россіи въ городѣхъ и мѣстѣхъ какихъ доходовъ, и про то Царскому Величеству не вѣдомо, и Великій Государь нашъ, Его Царское Величество посылаетъ доходы описать Дворян, а какъ тѣ, Царскаго Величества Дворяне, доходы всякіе опи-

шутъ и смѣтять, и въ то время о жалованьи войску Запорожскому, по разсмотрѣнью Царскаго Величества и указъ будетъ. А нынѣ Царское Величество, жалуя Гетмана и все войско Запорожское, хочеть послать своего Государева жалованья, по давнимъ обычаямъ предковъ своихъ, Великихъ Государей, Царей и Великихъ Князей Россійскихъ, Гетману и всему войску Запорожскому золотыми.

10.

Крымская орда, еслибы имѣла вкнуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати, такожде и Донскимъ казакамъ готовымъ быти, а нынѣ еще въ братствѣ, дать сроку и ихъ не задирать.

Царскаго Величества указы и повелѣнне на Донъ къ казакамъ послано; буде Крымскіе люди задора никакого не учинять, и на нихъ ходить и задоры чинить не велѣно; а буде Крымцы задоръ учинять, и въ то время Царское Величество укажетъ надъ ними промысль чинить.

11.

Кодакъ, городъ на рубежѣ отъ Крыма, въ которомъ Гетман всегда по 400 человекъ держитъ и кормы всякіе имъ даетъ, чтобъ и нынѣ Царское Величество пожаловалъ кормами и порохомъ къ наряду изволилъ построить; также и на тѣхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ Царское Величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставлять.

О той статьѣ Царскаго Величества указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ, по сколько какихъ запасовъ въ тѣ мѣста посылано, и сколько будетъ доходовъ въ сборѣ на Царское Величество.

А что въ писмѣ же нашемъ написано: какъ Великій Государь нашъ, Его Царское Величество, Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское пожалуетъ, свои Государскія грамоты на вольности ваши дать велитъ, тогда вы смотрѣ межъ собою учините, кто будетъ казакъ или мужикъ. А чтобъ число войска Запорожскаго было 60.000, и Великій Государь, Его Царское Величество, на то изволилъ, тому числу списковыхъ козаковъ быть велѣлъ, и какъ вы посланники бедете у Гетмана, у Богдана Хмѣльницкага, и вы бѣ ему сказали, чтобъ онъ велѣлъ козаковъ разобрать вскорѣ и списокъ ихъ учинить, да тотъ списокъ за своею рукою прислалъ къ Царскому Величеству.”

(Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи,
том I., ст. 322-325).

З М І С Т

	Ст.
Передмова.	5
Розділ I. Передумови Переяславської угоди.	9
Розділ II. Переговори в Переяславі і Москві (січень, березень р. 1654).	20
Розділ III. Українсько-московський договір 1654 р.	49
Розділ IV. Оцінка Переяславської угоди.	61
Примітки	89
Додатки.	89

Запримічені такі помилки:

На ст. 9 надруковано: „Передумова”, має бути: „Передумови”.

На ст. 44 надруковано: „прилилатиме”, має бути: „прислалатиме”.

На ст. 45 замість „двух” надруковано: „дву”.

На ст. 47 надруковано: уряд висунув два питання (пропозиції), має бути: ...два питання (пропозиції):

На тій же сторінці надруковано: „ві дсвоїх”, має бути: „від своїх”.

ВАЖЛИВІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ, ЗАПРИМІЧЕНІ АВТОРОМ
ПІСЛЯ ВИДРУКУВАННЯ КНИЖКИ.

Сторінка:	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
25	31 згори	відмовилися	відмовилися присягати
25	34 згори	госудаское	государское
26	2 згори	геркви	церкви
26	4 згори	підковників	полковників
26	13 згорь	овая	своя
31	13 згори	обмірковали	обмірковували
38	3 знизу	привезли	посли привезли
38	1 знизу	акредитовану	акредитивну
39	19 згори	нямаше	нямаше отъ вѣковъ
45	27 згори	военизм	военими
46	4 згори	само	само було
46	6 згори	1642	1648
49	6 згори	дяких	деяких
50	9 знизу	Польського	Посольського
55	12 знизу	е	его
58	20 згори	писавъ	писав:
58	3 знизу	кається	кається
59	1 згори	форма	форми
59	17 згори	форму,	форму, ніж та,
59	13 знизу	18. VIII.	8. VIII.
61	6 знизу	Окіншевич,	Окіншевич, М. Пет-
			ровський
61	5 знизу	Я. Яковлів	А. Яковлів
61	3 знизу	Дорошко	Дорошенко
61	2 знизу	Я. Яковлів	А. Яковлів
61	2 знизу	повної	певної
62	8-9 згори	формально	формами
62	13 згори	обмежувалися	обмежувалася
62	14 згори	з союзом	сюзереном
64	5 знизу	Щербиня	Щербаня
68	10 згори	вважав	вважає
71	13-12 знизу	було	була
73	15 згори	установі". —	Прикази установі"
			— Приказі
73	13 знизу	соціяльні	спеціяльні
75	17 згори	1651	1657
75	17 згори	Порчевич	Парчевич
79	13 згори	Морських	Торських
80	10 згори	7 X	том X
80	6 знизу	Шебеші	Шебеші
81	15 згори	(II)	(11)
83	19 згори	договору	проекту
83	22 згори	„В"	Й
83	25 згори	призначені	призначі
83	9 знизу	в тихъ	въ тѣ ихъ
84	8 згори	„II статтів"	„11 статтів"
84	15 згори	Договір XXX, ст. 35-377.	Договір, ст. 35-37
84	20 згори	840.	480.
84	3 знизу	1951	1937
85	14 знизу	останній	останних
86	24-25 згори	Див. Додаток IV —	викреслити.
86	11 знизу	ст. III	ст. 111
87	9 згори	спб...	СПБ.,
88	21 згори	В. Яковлів	А. Яковлів
88	15 знизу	історично-фі-	історично-фі-
		лософічного	лософічного
		Під цією статтею	вміщено — вик-
		реслити.	
98	15 знизу		

LIHA \$ 1.25